ŠIME BATOVIĆ

PROBLEMI PRAPOVIJESTI NA PODRUČJU VRANE I BIOGRADA

Vrana i Biograd zemljopisno su usko povezani i njihova prošlost ne može se promatrati odvojeno. Isto tako prapovijest oba mjesta ne smije se razmatrati izolirano od šire okoline koja ima zajednička i jedinstvena zemljopisno-kulturna svojstva.

Biograd je smješten na niskom jezičastom poluotočiću, uz morsku obalu. Niska i ravna obala, kao i blage kose u zaleđu, iako uporedne s obalom, omogućavale su lak promet i saobraćaj bilo uzduž jadranske obale ili u unutrašnjost sjeverne Dalmacije. Ostaci starog grada i današnje selo Vrana nalaze se oko 10 km istočno od Biograda, uz istočni rub bogatog Vranskog polja. Polje je smješteno između dvije prve uporedne kose (bore), od obale udaljeno oko 3—4 km, sjeveroistočno od Biograda, dugo oko 10 i široko 2—4 km. U produžetku Vranskog polja na jugoistok prostire se Vransko jezero dugo 14 km, s površinom od 30 km^2. Prva kosa do obale visoka je pretežno oko 50 m, a najviši vrhovi dosižu visinu oko 140 m. Druga kosa, koja sa sjeveroistočne strane omeđuje Vransko polje i jezero dosta je viša, pretežno oko 100 do 150 m, ponegdje do 250, kao brdo Petrim istočno od Vranskog polja, dok je najviše uzvišenje Crni vrh istočno od Vranskog polja visoko 305 m nad morem. Ispred obale niz otoka, od kojih su veći Pašman, Vrgada i Murter, čine uski kanal i zatvaraju ovo primorje od otvorena mora.

Prema tome Vrana, s Vranskim poljem i jezerom kao i cijelim biogradskim područjem i primorjem čine jedinstveno i zatvoreno privredno i zemljopisno područje. Krševite i šumovite kose i otoci omogućavali su lov i uzgoj stočarstva, zatvoreno more među otocima i jezero ribolov, a plodno Vransko polje s bogatim izvorima vode veoma intenzivnu zemljoradnju.

Oko Vranskog polja i jezera nanizalo se do danas više naselja: uz obalu se prostiru Krmčina, Turanj, Filipjakov, Biograd, Pakoštane, Drage i Pirovac, a sa sjeveroistočne strane Banjevac, Radošinovac, Vrana, Jagodnja, Tinj, Raštane i Gorica. Sva su ta mjesta

smještena na položaju ili u blizini ostataka starijih naselja, od prapovijesti pa kasnije.

Zato ćemo, ukoliko to izvori i podaci dozvoljavaju, razmatrati kroz prapovijest cijelo to područje koje obuhvaća vranski bazen ili biogradsko primorje.

Čitavo to područje još je neistraženo i veoma slabo poznato. Sistematski se nije istraživalo ni jedno nalazište, osim dijela naselja na položaju Gradina pokraj Betine sa sjeverozapadne strane otoka Murtera. U literaturi se jedva spominju poneki nalazi iz prapovijesti. Prvi prapovijesni nalaz s ovog područja zabilježen je 1887. god. To je zmijolika fibula nađena navodno u jednom grobu u Biogradu, a dospjela je u Arheološki muzej u Splitu, ali je dosad ostala neobjavljena (sl. 19, br. 2). Kasnije otkriveni materijal, koji je oskudan, pretežno predstavlja slučajne i površinske nalaze. Probna istraživanja izvedena su samo u Vrbici 1894, gdje je L. Jelić pretpostavio neolitsko sojeničko naselje,[1] i u pećini Buti kod sela Krmčine, koje je izveo B. Ilakovac 1957. god., ali nije našao kulturni sloj nego samo neolitske kremene predmete i keramiku željeznog doba po površini ispred pećine[2] (T. I). Šira istraživanja izveo je jedino L. Jelić na Gradini na otoku Murteru 1907—1909. god., ali rezultati nisu nikada objavljeni.[3] Izgleda da odatle potječu ulomci liburnskih pločastih fibula koje su 1908. dospjele u Arheološki muzej u Zadru[4] (sl. 19, br. 3, 4). Sistematska istraživanja na tom području, samo podno Gradine i u okviru objekata iz rimskog doba, započeo je pred nekoliko godina D. Rendić-Miočević. U okviru tih radova nađeno je dosta liburnskih ostataka, pretežno keramike, ali nalazi nisu objavljeni.[5]

Sustavni stručni obilazak ovog područja u svrhu sakupljanja podataka o nalazištima obavlja se povremeno zadnjih desetak godina, pretežno Š. Batović, ali je ipak još mali dio potpuno završen. Rekognoscirani su tako dijelovi sela: Krmčina, Filipjakov, Pakoštane, Drage, Vrana, Stabanj, Gorica, pa otoci Vrgada, Pašman. Time je otkriveno u prvom redu niz grobnih humaka i liburnskih gradinskih naselja, a na njima veća količina kulturnih ostataka, osobito keramike. Pojedina nalazišta zabilježena su i prije, ali obično neodređeno i bez pouzdanih podataka. Veću količinu predmeta

[1] L. Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, Vjesnik Hrvatskog arheol. društva III, 1898, str. 97.

[2] B. Ilakovac, Pećina Buta, Diadora 1, Zadar 1960.

[3] K. Stošić, Sela šibenskoga kotara, Šibenik 1941, str. 225, 234—236; K. Cicarelli, Murter, Enc. lik. umjet. 4, Zagreb 1966, str. 684.

[4] Š. Batović, Plattenfibeln aus Kroatien (Hrvatska), Germania 36, 3/4, 1958, str. 362, 365—366, 372, sl. 2, br. 4—5, T. 47, br. 3—4; isti, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru IV—V, 1959, str. 437—439, 426, sl. II, 5, 6, T. V, 7, 8; VI—VII, 1960, str. 412, 418.

[5] A. Faber, Otok Murter, Gradina, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, str. 124—127.

sakupio je između dva rata don Kazimir Perković, najvjerojatnije u okolini Biograda, ali podaci o tim nalazima nisu poznati, niti su predmeti objavljeni.[6] Materijal koji je Perković sakupio i ostavio čini osnovnu građu Arheološke zbirke u Biogradu.

Među slučajnim nalazima veću vrijednost imaju brončani mač nađen u Vrani 1906. g.[7] (sl. 17, br. 1, T. X, 1), brončane lučne fibule, vrpčaste narukvice i spiralni privjesak nađeni između dva rata u Gorici i dospjeli tada u Dubrovački muzej, gdje su ostali neobjavljeni, zatim jedna lučna fibula nađena u grobnom humku u Raštanima 1958. god., koji potječu iz vremena I faze liburnske kulture (sl. 17, br. 2, T. X, 2). Iz istog vremena datiraju rebraste narukvice, a nešto su kasnije spiralne fibule i puce, davnije nađene na otoku Mali Vinik kod Murtera, dospjele u Arheološki muzej u Splitu[8] (sl. 17, br. 5—7). Uz to posebnu vrijednost ima ostava bakrenih sjekira slučajno nađena uz gradinu Trojan u Stabnju 1955. god. iz kameno-bakrenog doba[9] (sl. 2, T. II), pa bogata ostava od preko 80 pretežno ukrasnih predmeta iz zadnje faze liburnske kulture nađena 1969. god. na Gradini u Jagodnji Gornjoj i otkupljena za Arheološki muzej u Zadru. (T. XIII).

Od ostalih nalaza veću vrijednost imaju još nalazi sakupljeni po površini gradina: Kostelj u Pakoštanima, Vrčevo u Gorici, Čelinka u Dragama, Trojan u Stabnju i Gradina na Murteru. Pretežno je to liburnska keramika željeznog doba, ali se našlo i raznog drugog materijala. Sav taj materijal čuva se u Arheološkom muzeju u Zadru, osim materijala sakupljenog iskapanjima zadnjih godina u Murteru koji se nalazi u Arheološkom institutu u Zagrebu.

Prapovijesne nalaze s ovog područja u literaturi prvi spominje L. Jelić 1898. godine.[10] Međutim, stručno su obrađeni i objavljeni samo mač iz Vrane,[11] pločaste fibule iz Murtera,[12] spiralni privjesci iz Perkovićeve zbirke,[13] bakrene sjekire iz Stabnja[14] i predmeti s otoka Mali Vinik.[15] Osim toga je nedavno Š. Batović objelodanio

[6] Objavljeni su samo spiralni privjesci i ukrasna igla: Š. Batović, Iz ranog željeznog doba Liburnije, Diadora 1, 1960, T. IV, 12, 13; isti, Biograd, vodič, Zadar 1970, sl. na str. 4, 5.

[7] Š. Batović, Prethistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LV, Split 1953, str. 145 i d., sl. 1, br. 1, T. V, 2.

[8] I. Marović, Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LXIII—LXIV, 1969, str. 6—8, sl. 2.

[9] Š. Batović, Bakarne sjekire iz Stabnja u sjevernoj Dalmaciji, Vesnik vojnog muzeja JNA 8—9, Beograd 1963, str. 9 i d.

[10] Us. Sp. dj. u bilj. 1.

[11] Us. Sp. dj. u bilj. 7.

[12] Us. Sp. dj. u bilj. 4.

[13] Us. Sp. dj. u bilj. 6.

[14] Us. Sp. dj. u bilj. 9.

[15] Us. Sp. dj. u bilj. 8.

sumaran pregled prapovijesti biogradskog područja, ilustriran predmetima iz Stabnja, Vrane, Filipjakova i biogradske (Perkovićeve) zbirke, u kojem se spominje većina poznatih nalazišta.[16]

Prema tome, dosad sakupljeni i poznati kulturni ostaci potječu pretežno iz željeznog doba. U prvom redu su to podaci o pokapanju pokojnika, gradinskim naseljima, zatim keramika, dijelom uvezena, a metalni predmeti datiraju uglavnom na početak i kraj liburnske kulture željeznog doba. Iz kameno-bakrenog doba poznata je samo ostava bakrenih sjekira, a iz mlađeg kamenog doba jedino pojedinačni kremeni predmeti (karta 1 i 2). Iz starijeg i srednjeg kamenog doba kao i iz brončanog doba dosad uopće nisu poznati kulturni ostaci s biogradskog područja.

S ovog područja nisu se dosad našli ostaci iz starijeg kamenog doba. U Vrani su otkrivene samo okamenjene životinjske kosti (breče) iz diluvija,[17] a one se nalaze i na drugim mjestima u sjevernoj Dalmaciji. U okolini se nalazi veći broj pećina, ali nisu istražene.

Najraniji tragovi čovjeka potječu iz mlađeg kamenog doba, ali su i oni vrlo rijetki. U obližnjem selu *Pakoštanima*, jugoistočno od sela na položaju Jamice, seoski učitelj kopajući ostatke rimske ville rusticae našao je 1955. god. pravokutno strugalo od sivog kremena (sl. 1, br. 1). Dugo je 2,4 cm, široko 1,9 cm i debljine do 0,6 cm (Inv. br. 2586 u Arheološkom muzeju u Zadru). Na leđnoj strani ima dva uzdužna brida, a na dva uža poprečna ruba visoki dosta strmi retuš. S trbušne strane okresana su dva uzdužna ruba također visokim retušem, a uz jedan od tih rubova postoje jaka oštećenja izvedena odbijanjem. Takva strugala poznata su u brojnim nalazištima iz mlađeg kamenog doba u sjevernoj Dalmaciji, kao u pećini Buti kod Krmčine,[18] ali i podalje od Biograda u Zadru, Arbanasima, Ninu, Smilčiću, Puntamici, Islamu Grčkom, Novigradu.[19] Dimenzije su im uglavnom jednake kao

[16] Š. Batović, Biograd, vodič, 1970, str. 1—8.

[17] J. N. Woldřich, Jahrbuch d. k. k. geol. R. A. 32, Wien 1882; R. Gasperini, Program C. K. Velike Realke u Spljetu za 1901—1902; R. Schubert, Geologija Dalmacije, Zadar 1909, str. 78; U. Girometta, Geologija, Dalmacija, Spomen-knjiga izdana o kongresu jugosl. inž. i arhit. 1923, Split, str. 18; M. Malez, Oberpleistozäne Schachtfauna in Pisana Stina auf dem Opor-Gebirge (Dalmatien), Bull. scient. 6, 1, Zagreb 1961, str. 2.

[18] B. Ilakovac, Pećina Buta, Diadora 1, 1960, str. 34, sl. 5, br. 1 a, b.

[19] Š. Batović, Neolitsko nalazište u Smilčiću, Diadora 2, 1962, str. 40, 48—49, sl. 1, br. 10; isti, Neolitski ostaci iz Nina i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu, Diadora 3, 1965, str. 14—15, 17, sl. 3, br. 8, 9, T. VI, 23, 24; isti, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969, str. 18; isti, Zadar u prethistoriji, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, str. 106, sl. na str. 107.

i način obrade, a često su izrađena i od jednoličnog sivkastog kremena. Interesantno je da se u Arbanasima kod Zadra našlo deset takvih predmeta zajedno na jednom mjestu.[20] Strugala takva oblika nanizana na drveni držak vjerojatno su služila kao srp, jer su se takvi srpovi našli u nekim krajevima.

Uz obalu sa zapadne strane zaljeva zvanog *Crvena luka*, između Pakoštana i Biograda, na površini zemlje godine 1970. našao sam vrh kremenog noža s jednim bridom na leđnoj strani (sl. 1, br. 2). Po rubu je visoko retuširan i zatupljen poput strugala. Dug je 2 cm, širok 1,8 cm.

Pećina *Buta* nalazi se istočno od sela Krmčine (T. I). Sondiranjem u toj pećini 1957. god. B. Ilakovac je ustanovio da nema kulturnih slojeva i nalaza. Sloj ima debljinu oko 60 cm, ali je sterilan. Po površini ispod pećine sakupljen je veći broj kremenih predmeta i keramike, dijelom iz željeznog doba, a pretežno iz rimskog doba. Među kremenim predmetima nalaze se, osim spomenutih pravokutnih strugala, noževi, šiljci ili svrdla, kao i slični predmeti. Pretežno predstavljaju odbitke. Kremeni predmeti mogu se dijelom tipološki povezati s mlađim kamenim dobom, samo po tome nije moguće ustanoviti da je tada pećina Buta bila nastanjena. Najvjerojatnije je da su kremeni predmeti naknadno donijeti s nekog obližnjeg neolitskog nalazišta i upotrijebljeni u željezno doba i kasnije, kad je pećina služila kao sklonište stočara. Teško je dokazati da su kulturni slojevi u pećini naknadno potpuno uništeni.[21]

Na površini zemlje uz obalu između mjesta Kraj i Pašman na otoku *Pašmanu* 1965. godine našao sam jedno kremeno strugalo, nepravilna oblika. Zaobljen vrh ima s jedne strane visoki retuš, a na jednom bočnom rubu ima konkavno udubljenje za struganje. Veličina mu je 2,4 x 2,7 x 0,9 cm (sl. 1, br. 3). Uokolo nalazišta prostire se plodna zemlja s više izvora žive vode pa je moguće da se u blizini nalazi neolitsko nalazište. To područje, međutim, nije cjelovito pregledano niti je ustanovljeno takvo nalazište, pa nije ni sigurno da li i taj kremeni predmet potječe iz mlađeg kamenog doba, jer je dosta atipičan.[22] U Gradskom muzeju u Šibeniku nalaze se pojedini kameni predmeti s otoka Murtera, koji bi mogli pripadati neolitu, ali širi podaci o njima nisu poznati.[23]

[20] Š. Batović, Zadar u prethistoriji, Zbornik »Zadar«, 1964, str. 106, sl. na str. 107.

[21] Usp. B. Ilakovac, sp. dj., str. 27 i d.

[22] Nalaz se spominje u: Š. Batović, Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar 1966, str. 23; isti, Biograd, vodič, 1970, str. 1.

[23] Š. Batović, Neolitski tragovi u sjevernoj Dalmaciji, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 2, 1955, str. 388, 392, 394; isti, Stariji neolit u Dalmaciji, 1966,

L. Jelić navodi da je nekadašnji vlasnik Vranskog polja U. Borelli 1894. godine na položaju *Vrbica*, sa zapadne strane toga polja i sjeverno od Biograda, na dubini od 2 m ispod srednjovjekovne građevine našao prahistorijsku naslagu s jednom koštanom strelicom. Na osnovu toga Jelić pretpostavlja da je tu bila prahistorijska naseobina na sojenicama ili terramara. J. Brunšmid to negira i smatra da bi to mogao biti neki srednjovjekovni predmet.[24] Jelićevi su podaci oskudni i nisu uvjerljivi, pa nije sigurno da li se ovdje nalazilo naselje na stupovima iznad podvodnog zemljišta, niti se sa sigurnošću može vezati uz mlađe kameno doba.[25] Ipak se sojenice na ovom podvodnom području mogu očekivati, pa se Jelićeva tvrdnja bez istraživanja ne smije potpuno odbaciti.

Drugom prilikom L. Jelić kaže da su gradina Kostelj, koja je smještena sjeverno od Pakoštana, kao i gradina Trojangrad u Stabnju bile naseljene od kasnog neolita do halštata.[26] Kostelj je tipično liburnsko gradinsko naselje smješteno na uzvisini prve primorske kose. Pregledom gradine kao i kulturnih ostataka i prema sadržaju kulturnog sloja koji je vidljiv u kamenolomu mogli smo ustanoviti da je gradina naseljena tek od početka željeznog doba, a ne od neolita. Slično će biti i s Trojanom sjeverno od Vranskog polja, iako nije sasvim poznato. Osim toga neolitska naselja na području sjeverne Dalmacije nisu se nalazila na uzvisinama, niti su imala gradinska svojstva. Bila su općenito smještena u plodnim poljima i u nizinama.

Prema tome na ovom području zasad se nisu našli kulturni slojevi iz mlađeg kamenog doba. Zato nije poznata ni keramika kao ni mnogi drugi ostaci života i kulture. Poznati su samo površinski nalazi kremenih predmeta.

Biogradsko područje, pogodno za zemljoradnju, stočarstvo, lov i ribolov, omogućavalo je gustu naseljenost u mlađe kameno doba, ali se nije istraživalo pa su život i kultura toga doba veoma slabo poznati. To je razdoblje bolje poznato dalje od Biogradskog područja. Bez sumnje su i ovdje, kao i u cijeloj sjevernoj Dalmaciji bile zastupljene tri razvojne faze mlađeg kamenog doba: starija sa žigosanom keramikom, srednja s danilskom i mlađa obilježena hvarskom kulturom. Najbliže i najbogatije nalazište toga doba nalazi se u Smilčiću.

str. 23; B. Čečuk, Jadran u prethistoriji, Pomorski zbornik 6, Zadar 1968, str. 400; N. Čolak, Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke Republike, Pomorski zbornik II, 1962, str. 1555.

[24] L. Jelić, sp. dj. u bilj. 1, str. 97.

[25] Š. Batović, Biograd, vodič, 1970, str. 1.

[26] L. Jelić, Die Halbinsel Bosoljina, Jahrbuch für Altertumskunde VII, 1, Wien 1913, str. 239 b.

Iz kameno-bakrenog doba, ili iz vremena doseljavanja indoevropskih naroda na Balkan, otkad se može pratiti razvoj Ilira, poznata je jedino ostava bakrenih bojnih sjekira iz zaseoka Stabnja, sjeveroistočno od Biograda. Zaselak se nalazi na sjevernom rubu Vranskog polja. Ostava se našla pokraj ilirske gradine zvane Trojan koja je možda bila naseljena već u bakreno doba. Međutim, gradina se nije istraživala pa to nije sasvim sigurno, niti se osim sjekira po površini gradine našlo bakrenodobnih ostataka. Gradina je smještena na jezičastom završetku visoravni nad poljem južno od zaseoka, oko 30 m iznad Vranskog polja. Sa sjeveroistočne i sjeverozapadne strane od okolnog krša gradinu dijeli prirodna draga širine do oko 30 i duboka oko 10 do 20 metara. S prilazne strane gradina je bila pregrađena do oko 4 m. visine sačuvanim jakim bedemom u obliku srpa. S ostalih strmih strana imala je niski i uski bedem sačuvan do oko 50 cm visine. Gradina je duga oko 200 m i nešto manje široka. Po površini gradine nalazi se veća količina ilirske i rimske keramike, po koji ulomak grčke keramike, kao i nešto drugih predmeta iz rimskog doba (T. III, IV).

Sjekire je našao seljak I. Žarković u crvenici među stijenama do dubine oko 35 cm, pri vrhu vanjske padine na istočnom kraju drage koja okružuje gradinu (sl. 2, T. II, III, br. 1). Cijela ostava sadrži 4 sjekire: dvije sjekire-čekića (nadžak) i dvije sjekire s dvije oštrice postavljene na križ (bradve). Sjekire su lijevane u dvodjelnom kalupu s otvorom za držak koji je cjevasto produžen. Jedna sjekira-čekić ukrašena je po površini uzdužnim brazdama, a jedna sjekira s dvije oštrice ima s unutrašnje strane tri žigosana kruga. Duge su 11,9 do 22,1 cm, a teške od 0,58 do 1,56 kg. Tri su sjekire iz čistog bakra, a jedna osim bakra ima 0,5 posto sibija-antimona (Sb).[27]

Takve ili slične sjekire našle su se u većem broju na području naše zemlje, osobito u Slavoniji, Srijemu i Vojvodini, pa preko Bosne do srednje Dalmacije. Ali su poznate u cijeloj jugoistočnoj Evropi. Po svom sastavu i obliku sjekire iz Stabnja karakteristične su za sjeverozapadni Balkan, ali takve sjekire zahvaćaju područje Jugoslavije, Mađarske i Italije. Nastale su svakako pod utjecajem iz Podunavlja i sjeverozapadnog Balkana (Bosna) u rano bakreno doba ili na kraju trećeg tisućljeća prije n. e. Najbliže analogije nalaze se na liniji Dalmacija—Bosna—Vojvodina—Madžarska.[28]

[27] Vidi: Š. Batović, Bakarne sjekire iz Stabnja u sjevernoj Dalmaciji, Vesnik Vojnog muzeja JNA 8—9, 1963, str. 9 i d., gdje se nalazi i literatura.

[28] Isto, str. 25—26; F. Biancofiore, La necropoli eneolitica di Laterza, Origini I, Roma 1967, str. 292.

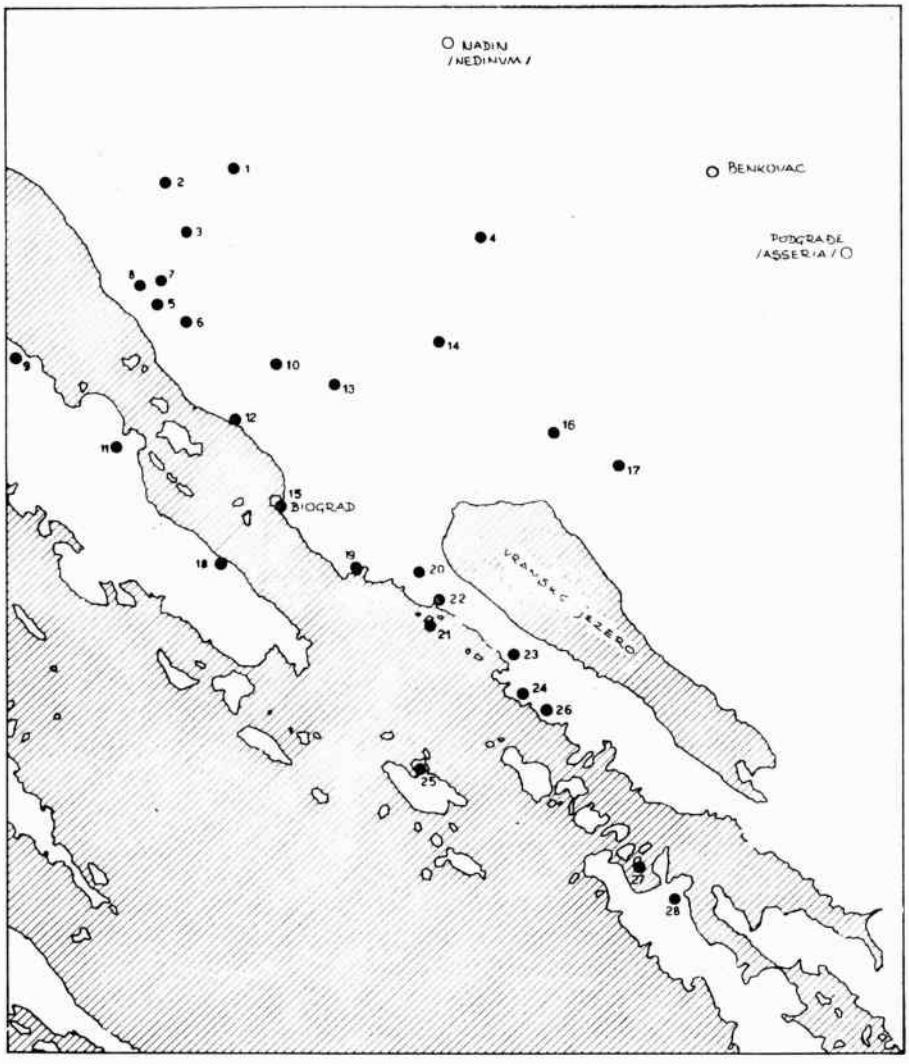

Karta 1. Prapovijesna nalazišta u okolici Biograda: 1 Gorica, 2 Vrčevo, Gorica, 3 Raštane, 4 Gradina, Jagodnja, 5 Buta, 6 Gradina, Krmčina, 7 Pećinska gradina, 8 Vukašinov krug, 9 Binjak, Neviđane, 10 Rogovo, 11 Pašman, 12 Filipjakov, 13 Vrbica, 14 Trojan, 15 Biograd, 16 Vrana, 17 Bak, 18 Tkon, 19 Crvena Luka, 20 Kostelj, 21 Školj Veliki, 22 Pakoštane, 23 Čelinka, 24 Kurela mala, 25 Gradina, Vrgada, 26 Kurela velika, 27 Mali Vinik, 28 Gradina, Murter.

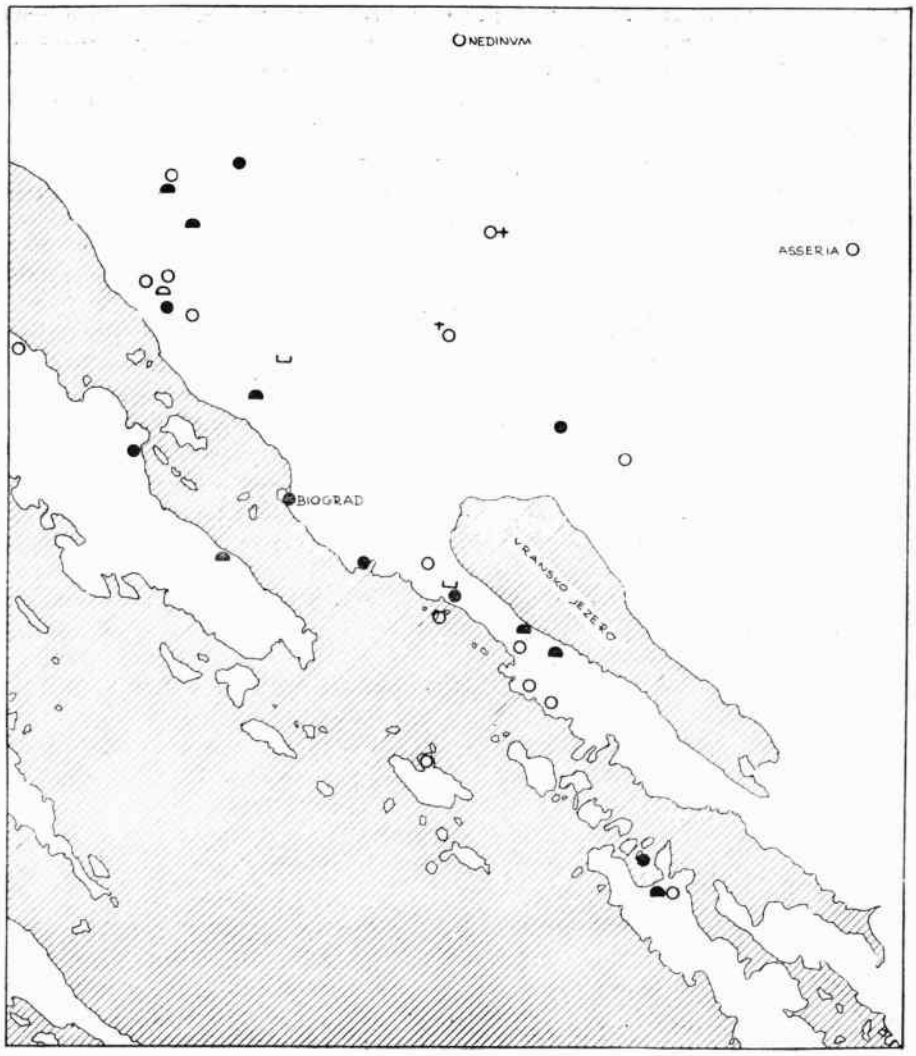

Karta 2. Prapovijesna nalazišta u okolici Biograda: o gradine, • pojedinačni nalazi, ◠ tumuli, ⌓ pećina, ⌊⌋ nekropole, + ostave (depoi).

Drugih ostataka iz toga vremena nije se našlo na području Biograda. Podalje od biogradskog područja, kao u Kašiću, Slivnici, Radovinu, Privlaci i drugim mjestima kao i u cijeloj sjevernoj Dalmaciji nađene su kamene sjekire s rupom za držak, kremene strelice s krilcima ili bez trna za nasad, zatim strugala, često geometrijskih oblika, i drugi predmeti. Bez sumnje će se i ovdje

naći takvi bakrenodobni predmeti. U Kašiću je otkrivena i keramika ovog razdoblja, kao i u pojedinim drugim nalazištima u Dalmaciji. Iako je bakreno doba slabo poznato na cijelom obalnom pojasu naše zemlje, zasad se može uočiti da se razvilo u dvije faze: starija s jakim tradicijama danilske i hvarske kulture, kao u biskupiji kod Knina i drugdje, i mlađa faza s jakim utjecajima sa zapada iz kulture zvonolikih pehara, kao i s pojedinim elementima iz unutrašnjosti, osobito iz ljubljanske kulture.[29]

Početkom prerade metala, u ovo vrijeme, razvija se široka razmjena dobara, podjela rada (obrt, trgovina i rudarstvo) i time neujednačenost društveno-privrednog razvitka. To dovodi do nasilnog prisvajanja viška dobara, međusobnih borbi uz usavršavanje ratnih oruđa, kao što su i bakrene sjekire. Zbog toga se stariji tip naselja mlađeg kamenog doba iz plodnih polja premješta na prirodno branjena uzvišenja koja se i utvrđuju suhozidnim bedemom i koja će otada ostati opći tip gradinskih naselja sve do kraja prapovijesti u našoj zemlji, pa i na ovom području. Osim toga u bakreno doba šire se s jugoistoka na Balkan stočarske skupine indoevropskih plemena koje su se stopile sa starosjediocima i stvorile osnovu za razvoj ilirske zajednice. One su sobom donijele niz novih kulturnih i društvenih oblika, kao pokapanje pokojnika u humke, koji će ovdje ostati u čestoj upotrebi do kraja željeznog doba. Njihovim dolaskom stočarstvo postaje osnovna grana privrede, što je odgovaralo gradinskom načinu života, a vodeće mjesto u društvu prelazi na muškarca (patrijarhat).

Time u bakreno doba nastaju svi osnovni uvjeti za razvoj ilirske kulture i društva, kao i ilirske etničke zajednice, koji će se neprekidno razvijati do rimske vladavine.

B r o n č a n o d o b a još je potpuno nepoznato na biogradskom području. Moguće je da su neke gradine bile nastanjene u to doba, kao Trojan, ali se nisu istraživale, a površinski nalazi ostataka kulture sakupljeni na njima nemaju brončanodobnih svojstava, pa to zasad nije moguće ustanoviti. Isto tako ovdje je poznato više ilirskih grobnih humaka, ali se nijedan nije istraživao, pa nije moguće reći da li neki potječu ili sadrže ostatke iz brončanog doba.

Od svih razdoblja prapovijesti najbolje je poznato ž e l j e z n o d o b a, iako i to razdoblje relativno slabo, jer se nalazišta nisu istraživala. Većina spomenika i sakupljenih ostataka s ovog područja datira u zadnju tisuću godina prije n. e. Sve su to površinski ili slučajni nalazi.

[29] Usp. Š. Batović, Problemi prapovijesti kninskog područja (u tisku); isti, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17, 1969, str. 23 i d.

[30] B. Ilakovac, sp. dj., u bilj. 18, str. 31.

U toku željeznog doba na biogradskom području živjeli su pripadnici ilirskog plemena Liburna. Liburni su naseljavali cijelo područje sjeverne Dalmacije, od rijeke Krke i Zrmanje, zatim Hrvatsko primorje i istočni dio Istre do Učke i rijeke Raše, kao i otočje na tom prostoru. Stanovali su u gradinskim naseljima utvrđenima suhozidnim bedemima. Kuće su im bile pravokutne suhozidne građevine od jedne prostorije, pokrivene slamom ili trskom.

Ostaci liburnskih naselja nalaze se u većem broju i u okolini Biograda. Smještena su na brežuljcima ili uzvisinama, po obje uzdužne kose, ili uokolo Vranskog polja ili po otocima. Međusobno su vizuelno povezana, i s njih se pruža vidik na prostranu okolinu, što je sve pogodovalo obrani. Takve su gradine: Pećinska gradina, Vukašinov krug i Gradina jugoistočno od Krmčine, Kostelj (od lat. *Castellum)* sjeverno od Pakoštana, na vrhu otočića Školj veliki ispred Pakoštana, na brežuljku Čelinki, Kurela mala i Kurela velika u Dragama, Binjak u Neviđanima na Pašmanu, Gradina na otoku Vrgadi, Gradina na otoku Murteru, na brdu Baku jugoistočno od Vrane, Trojan u Stabnju, Gradina u Jagodnji Gornjoj, Vrčevo u Gorici i dr. (T. III—VII). Neke su gradine bile smještene na jezičastim završecima visoravni ili kosa, kao Trojan u Stabnju, ili su koristile jezičast oblik obale, slično kao na položaju današnjeg Biograda.[31]

U Biogradu se još nisu našli ostaci liburnskog naselja, ali je položaj sličan kao u Zadru (ilirski *Jader)* i drugdje, od kojih su tragovi poznati. Osim toga u Biogradu su se našli grobovi iz željeznog doba, a u Splitu[32] se odatle čuva jedna zmijolika fibula, pa je postojanje naselja opravdano pretpostavljati.

Prema tome liburnska naselja na ovom području nalazila su se do oko 213 m (Vrčevo) nadmorske visine.

Naselja su imala približno kružan oblik zbog smještaja na vrhuncima ili jezičastim završecima uzvisina ili obale. Odnosno, prilagođena su obliku i položaju terena na kojem se nalaze. Gradina na Vrgadi ponešto je elipsasta oblika, vel. oko 50 x 80 m. Sličan oblik ima Kostelj, s vel. oko 80 x 120 m, kao i gradina na Školju velikom, vel. oko 80 x 100 m. Čelinka je približno ovalna oblika, veličine

[31] Popis gradinskih naselja usp. u: Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968, T. I. O Vrčevu usp.: D. Alacevich, Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, Bull. di archeol. e storia dalmata II, Split 1879, str. 12. O gradini Bak: Alacevich, isto, str. 10; G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, 1881, str. 108. O Gradini na Murteru: K. Stošić, Sela šibenskoga kotara, 1941, str. 225, 234—236; F. Bulić, Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, Bull. dalm. IX, 1886, str. 133, 134, 151—152; A. Faber, Otok Murter, Gradina, Arh. pregled 10, 1968, str. 124 i d.

[32] Š. Batović, Biograd, vodič, 1970, str. 5; P. Ducati, Italia antica I, 1936, str. 106.

oko 50 x 80 m. Slična joj je gradina Trojan u Stabnju, duga oko 200 m, ili gradina Vrčevo, duga oko 200 do 250 m, kojoj gornji vijenac bedema ima promjer oko 80 m.

Bedemi su se zidali od neobrađena vapnenca bez vapna, usuho, često od više zidova naslonjenih jedan na drugi radi veće čvrstoće, u širini obično oko 3 m. Ruševni, oni se danas obično vide kao pojas kamenja uokolo naselja. Sačuvani su ponekad i do preko 1 m visine. Ali ponegdje su sačuvani dijelovi zida ili lice zida, kao na Školju velikom, širine 2, a mjestimično i 4,10 m, zatim Trojan (T. III, 2) i Kostelj, Čelinka, širine 2,20 x 2,5 m, Kurela velika šir. 2 m kao i Vrčevo. Ponegdje su sačuvana i vrata, kao na Školju velikom (T. VII). Vrata su na Vrčevu široka 1,60 m. Poseban ulaz ima gradina na Školju velikom. Dug je 7 m i prema unutra produžen u hodnik širok 2,5 m, a u sredini se proširuje u neke vrste *propugnaculum* šir. 3,8 m. S lako pristupnih strana gradine bedemi su bili jači i viši, a s teže pristupnih strana tanji i niži, ako ih je bilo. Ako su strane gradine bile jako strme, bedema nije ni bilo. Tako npr. Čelinka nema bedema sa zapadne strane. Gradine Kurela mala i Kurela velika imaju bedeme samo s kopnene i s lakše prilazne strane, dok ih do morske i strmih strana nema. Dijelovi bedema na gradini Školj veliki nisu kao obično od manjeg nepravilnog kamenja, nego od do 1 m dugih grubo klesanih blokova, sačuvanih do 1 m visine. Posebno se u tome ističe Trojan. Do prilazne strane nasip nastao od urušenog bedema te gradine širok je oko 15—20 m i visok do 4 m. Do iste visine sačuvan je i bedem koji viri iz nasipa, a sastoji se od više lica, odnosno više zidova naslonjenih jedan na drugi. Dijelovi lica od sitnijeg su nepravilnog kamenja dok je veći dio, prvenstveno vanjsko lice, od velikih grubo isklesanih, dosta nepravilnih palalelopipeda (npr. vel. 40 x 50 x 80 cm). Po sredini tog bedema s prilazne strane vide se dva na bedem okomito položena lica od jednakih blokova, udaljena međusobno 7 m, što su bez sumnje ostaci vrata. Od sličnih velikih blokova izgrađen je i manji dio bedema sa suprotne sjeverozapadne strme strane. Ostale strme padine gradine, do polja ili drage, imaju nizak nasip, visok samo oko 50 cm, jer je tu bio nizak bedem. Ponegdje je i taj dio sačuvao lice zida (T. III, 2).[33] Sasvim slične bedeme od velikih klesanih blokova ima, osim gradine na Školju velikom (T. VII), Gradina u Nadinu *(Nedinum)*, dijelom i bribirska gradina *(Varvaria)*, zatim izvan liburnskog područja npr. gradina u Ošanićima kod Stoca u Hercegovini, Medun kod Titograda, Risan u Boki Kotorskoj i dr.[34] Takav način građenja bedema od klesanih blokova Iliri su preuzeli iz helenističkih kul-

[33] Š. Batović, Vesnik Vojnog muzeja JNA, 1963, str. 10.

[34] D. — M. Garašanin, Istorija Crne Gore, 1967, str. 117 i d., sl. 20; Š. Batović, Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali (u tisku).

tura. Gradine obično imaju po jedan vijenac bedema. Međutim ima ih i s više. Tako gradina u Jagodnji Gornjoj ili Kurela velika imaju po dva koncentrična vijenca, a gradina Vrčevo ima tri terasasto izgrađena koncentrična vijenca bedema.

Dvije gradine, i to Kurela velika i Kurela mala, imaju na vrhu kameni humak, poput gradina na području Daorsa ili u južnoj Dalmaciji.[35] Inače su takve pojave na liburnskom području rijetke. Ponekad se samo javljaju humci po rubu gradine, kao u Dobropoljcima.[36]

Iako se ni jedna gradina na biogradskom području nije istraživala, nisu poznati stratigrafski podaci, kao ni pouzdaniji kulturni i vremenski razvoj gradinskih naselja. Prema površinskim opažanjima može se ustanoviti da neke gradine nemaju kulturnog sloja. Takve su Kurela mala i Kurela velika, gradina na Školju velikom i dr. Na njima se redovno nalazi samo ponešto kulturnog materijala, uglavnom ulomci keramike po površini, ali veoma malo. Bez sumnje te i takve gradine nisu bile stalno naseljene, pa nisu ni imale nagomilane veće količine kulturnih ostataka. One su najvjerojatnije služile kao privremena skloništa ili za zbjeg,[37] a možda neke i prvenstveno u obrambene svrhe.

Nasuprot tome veći broj gradina sadrži dosta kulturnih ostataka i kulturni sloj koji je obično tanak, nešto deblji samo po periferiji gradinskog prostora, dok je izdignuti vrh ili središte gradina pretežno ogoljeno a kulturni materijal otplavljen. Ali mnogo više se bez istraživanja ne može reći. Nedavno je gradnjom Jadranske magistrale na gradini Kostelj otvoren kamenolom i time nažalost uništen sjeverni dio gradinskog prostora u promjeru od oko 50 m. U presjeku kamenoloma vidi se pri površini kompaktan kulturni sloj debeo do oko 1 m, s dosta raznih kulturnih ostataka, pa i dva grčka pithosa in situ (T. V). Pretežno se nalazi keramika i ostaci prehrane, kao školjke *Spondylus, Cardium, Vulgocerithium* (vretenjača) losture-Periske *(Pinna nobilis),* priljepci *(Patella),* kunjke, *Ostrea edulis* (kamenice), *Murex trunculus* (volak), *Trochus Monodonta* (ogrci). Česte su životinjske kosti, većinom ovce i goveda. Uz to su se našli ulomak ručnog žrvnja, ukrasna igla s topuzastom glavom, ulomak fibule i dr. (sl. 17, br. 3, 4, T. X, 3, XII, 6). Po tome je jasno da je ova gradina služila kao stalno naselje. Bez sumnje su i ostale gradine s kulturnim slojem, kao Trojan.

[35] M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Centra za balkan. ispitivanja u Sarajevu VI, 3, 1967, str. 24; S. Mađar, Najstarija arhitektura u Boki Kotorskoj, Boka 1, 1969, str. 28.

[36] Š. Batović, Izvještaj o iskapanju u Dobropoljcima, Arh. pregled 2, 1960, str. 79 i d.

[37] U Pakoštanima je još i danas sačuvana predaja da je gradina na Školju Velikom u vrijeme borbi s Turcima služila kao zbjeg.

Čelinka, Gradina na Murteru, Vrčevo i dr. bile stalno naseljene. Tako se na površini gradine Vrčevo osim mnogo ilirske a i grčke keramike nalaze ručni žrvnjevi, životinjske kosti i drugo, kao i kulturni sloj.

Nastambe na ovom području nisu dosad otkrivene ni poznate. Najvjerojatnije su i ovdje bile istih svojstava kao u ostalim liburnskim naseljima, a to su bile suhozidne jednoprostorne pravokutne prizemnice, kakve su najbolje poznate u Radovinu.[38]

Nijedno liburnsko naselje na području Biograda nije bilo neprekidno naseljeno do danas i nije sačuvalo ime, za razliku od pojedinih naselja podalje, kao Zadra *(Jader),* Nina *(Aenona)* i dr. Grčki i rimski pisci (Ptolomej, pa Itinerarium Antonini, Tabula Peuting.), spominju s ovog područja ilirsko naselje *Blandona* ili *Blanona* koje je bilo jedno od važnijih središta, ali nema pouzdanih znakova o njegovu položaju. Neki misle da je bio na mjestu današnjeg Biograda[39] ili na mjestu Vrane,[40] a neki ga izjednačuju s Trojanom[41] ili s Kosteljom, odnosno smještaju ga na položaju Pakoštana.[42] L. Jelić je najprije Blandonu smjestio na gradinu Trojan, a kasnije u Pakoštane, jer je po Itinerariju Antonini ili Tabuli Peuting. Blandona udaljena od Zadra 20 morskih milja.[43] A. Mayer je smješta neodređeno kod Vranskog jezera, na cesti *Scardona—Jader.*[44] Najvjerojatnije Blandonu treba izjednačiti s današnjom gradinom Trojan, jer se nalazi na glavnoj primorskoj cesti koja je spajala Jader i Skardonu, od koje su ostaci *(spurilla)* sačuvani do danas,[45] i jer ta gradina ima najmonumentalnije bedeme i istaknut

[38] Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968.

[39] M. Suić, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, Radovi Fil. fak. u Zadru 2, 1963, str. 91, 93.

[40] L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu X, 1898, str. 543; G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Supl. Bull. dalm. XXXVIII, 1915, Zagreb 1968, str. 13; J. Modestin, Narodna encikl. SHS IV, 1929, str. 1151; Blandona, Encikl. Jug. 1, 1955, str. 620; A. Horvat, Spomenici u Hrvatskoj, Zagreb 1956, str. 47; Š. Batović, Vrana, Enc. likovnih umjet. 4, 1966, str. 549; A. Fortis, Viaggio in Dalmazia, 1774, str. 27.

[41] F. Bulić, Bull. dalm. II, 1879, str. 113; L. Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. III, 1898, str. 33, 97, 109, 110; isti, Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, Wiss. Mittheil. aus Bosnien und der Hercegovina VII, Wien 1900, str. 193, 194, 195—196; K. Miller, Itineraria romana, str. 475; Blandona, Encikl. Jug. 1, 1955, str. 620.

[42] L. Jelić, Die Halbinsel Bosoljina, Jahrbuch für Altertumskunde VII, 1, 1913, str. 232 b, 239 b; M. Friganović, Pakoštane, Enc. Jug. 6, 1965, str. 410, s. v.; Jadran, vodič i atlas, Zagreb 1965, str. 48, s. v. Pakoštane.

[43] Usp. bilj. 41, 42; Jadran, vodič i atlas, 1965, str. 48, s. v. Pakoštane.

[44] A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier I, Wien 1957, str. 89 s. v.

[45] L. Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, Vjesnik Hrv. arh. društva N. S. III, 1898, str. 33; Biograd, vodič, 1970, str. 14—15.

položaj koji gospodari nad vranskom dolinom i raskršćem cesta prema *Nedinumu* (danas Nadin), *Asseriji* (danas Podgrađe kod Benkovca)[46] i d. Osim toga, na mjestu same Vrane nema ostataka gradinskog naselja. Isto tako na položaju Biograda nije ustanovljeno liburnsko naselje, osim neizravnih znakova, a ako se tu i nalazilo tadašnje naselje, nije imalo veću važnost. Gradina Kostelj nema posebnih znakova ni svojstava po kojima bi predstavljala ostatke Blandone. Ipak, da bi se konačno ustanovio položaj Blandone, treba čekati sretan nalaz kakva natpisa.

U susjedstvu Blandone, oko Vranskog jezera, spominje se i smješta također naselje *Arauzona* ili *Arausa, Arausiona, Arausion* i sl. (Ravenat, Ptolomej, Guido, Itin. Antonini, Tab. Peuting.), ali se ni njegov smještaj ne može sigurnije odrediti. Neki ga smještaju na položaj Vrane[47] ili u blizini,[48] jer se navodi da se nalazilo između Nadina *(Nedinum)* i Skradina *(Scardona)* ili između Blandone i Praetorija.[49] Arausonu L. Jelić smješta na položaj sela Rasline na zapadnoj obali Prokljanskog jezera, zapadno od Skradina, a G. Novak na položaj Bribira.[50] Na položaju Bribira Arausona nije mogla biti, jer su natpisi dokazali da se tu nalazila *Varvaria,* iz kojeg se naziva razvilo ime Bribir.[51]

K. Patsch, a kasnije i L. Jelić na položaju Trojangrada kod Tinja ili u okolici, umjesto Blandone traže *Sidronu* ili *Xsidronu* (Ptolomej), ili *Sardonu,* iz koje se, kaže Jelić, razvila srednjovjekovna Sidraga, a po njoj da je nazvana starohrvatska župa koje je sijelo jedno vrijeme bilo u Biogradu.[52] Jelić je ranije Sidronu smještao na položaj mjesta Strmice na granici Bosne i Dalmacije, sjeveroistočno od Knina, jer Ptolomej kaže da se nalazila na južnoj granici Liburnije, prema Dalmaciji.[53] Na osnovu kamenog natpisa međaša iz rimskog doba, koji je nađen u Bruškoj, južno od Medviđe, a koji spominje granice između *Sidrinos et Asseriates,* K. Patsch je prije toga Sidronu smjestio na položaju Gradine u da-

[46] L. Jelić, sp. dj. u bilj. 45.

[47] J. Modestin, Vrana, Narodna encikl. SHS IV, 1929, str. 1151.

[48] Š. Batović, Vrana, Enc. likov. umjet. 4, 1966, str. 549.

[49] A. Mayer, sp. dj. u bilj. 44, str. 55, s. v.; L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, Glasnik Zem. muzeja X, 1898, str. 541, 542; isti, Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, Wiss. Mittheil. aus Bosnien und der Hercegovina VII, 1900, str. 193, 194, 195, 196. Usp. i A. Fortis, Viaggio in Dalmazia 1774, str. 36, 41.

[50] L. Jelić, sp. dj. u bilj. 49; G. Novak, sp. dj., u bilj. 40, str. 13.

[51] M. Suić, Municipium Varvariae, Diadora 3, 1965, str. 179 i d. Po H. Krahe, Die alten balkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg 1925, str. 8, ime je keltskog podrijetla, samo ilirizirano.

[52] L. Jelić, sp. dj. u bilj. 42, str. 232 b; C. Patsch, Pauly — Wissowa, III, str. 558; S. Gunjača, Biograd, Enc. lik. umjet. 1, 1959, str. 382.

[53] Cl. Ptolomei, Geogr. VIII; L. Jelić, Das älteste kartographische Denkmal..., Wiss. Mitth. aus B. H. VII, 1900, str. 182, 189, 193, 194—195, 205.

našnjem mjestu Medviđu, sjeveroistočno od Podgrađa.[54] To je prihvatio i A. Mayer.[55] Ipak se većinom smatra da je Gradina u Medviđu liburnska *Hadra* ili *Adra* (Ptolomej),[56] jer se po Tabuli Peutingeriani nalazila između *Burnuma* (danas Ivoševci) i *Clambetae* (danas Cvijina gradina kod Obrovca). Zato se Mayer na drugom mjestu koleba između Adre i Sidrone u Medviđu, odnosno pretpostavlja da je Adra bila jedno naselje Sidrina.[57] Prema tome položaj Hadre i Sidrone nije još pouzdano ustanovljen, iako je vjerojatnije da se Sidrona nalazila na položaju Gradina u Medviđu.

Na ovom području spominje se uz to liburnsko naselje *Colentum* (po Pliniju) ili *Kollenton* (po Ptolomeju) i smješta pretežno na položaj Gradine kod Betine na sjevernom dijelu otoka Murtera, a smatra se da se jednako zvao i otok Murter *(oppidum et insula)* u doba Liburna.[58] Ime otoka *Skardona* s gradovima *Arba* i *Kollenton,* koje donosi Ptolomej, nije moguće povezati s otokom Murterom. P. Skok i A. Mayer smatraju da se taj naziv ne odnosi

[54] C. Patsch, Sidrona, Jahreshefte d. Öst. arch. Inst. VIII, 1905, Beibl., str. 119—122; M. Abramić — A. Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte des Oesterr. arch. Inst. 1909, Beibl., str. 45; L. Jelić, sp. dj. u bilj. 42, str. 232 a, 233 a.

[55] A. Mayer, sp. dj. u bilj. 44, str. 304, s. v. Sidrona. Neki Sidronu izjednačuju s kasnijim Stridonom, kao: A. Mayer, isto II, 1959, str. 110; G. Novak, sp. dj. u bilj. 40, str. 25; F. Bulić, Bull. dalm. XXII, 1899, str. 137 i d.; L. Jelić, Najstariji kartogr. spomenik..., str. 542; isti, Das älteste kartogr. Denkmal..., str. 135, 194. Usp. F. Bulić, Stridone, Roma 1920; isti, Wo lag Stridon?, Festschr. f. O. Benndorf; H. Krahe, sp. dj. u bilj. 51, str. 37, 38.

[56] C. F. Bianchi, Zara cristiana II, Zadar 1879, str. 312; F. Bulić, Bull. dalm. II, 1879, str. 67; Š. Ljubić, Archiv f. ö. G., str. 250; L. Jelić, sp. dj. u bilj. 53, str. 193, 194, 206; C. Patsch, sp. dj. u bilj. 54, str. 119—122; G. Novak, sp. dj. u bilj. 40, str. 11; F. Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Prilog Vjesniku za arh. i hist. dalm. 1924—25, str. 52—53; M. Suić, Liburni, Enc. Jug. 5, 1962, str. 525; A. Stipčević, Medviđe, Enc. lik. umjet. 3, 1964, str. 434.

[57] C. Patsch, Öst. Jahresh. VIII, B, 53, str. 119 i d.; A. Mayer, sp. dj. u bilj. 44, str. 30.

[58] A. Fortis, Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, str. 165, 188—189; Cassas, Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie, Paris 1802, str. 109—110; F. Bulić, Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, Bull. dalm. VIII, 1885, str. 145; IX, 1886, str. 133, 134, 151—152; L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik..., str. 544 i d.; G. Novak, sp. dj. u bilj. 40, str. 27; H. Krahe, sp. dj. u bilj. 51, str. 35; K. Stošić, Sela šibenskoga kotara, 1941, str. 225, 234—236; A. Horvat, Spomenici u Hrvatskoj, 1956, str. 53; Š. Batović, Jadran, vodič i atlas, 1965, str. 43, s. v. Murter; K. Cicarelli, Murter, Enc. lik. umjet. 4, 1966, str. 684; M. Suić, Koyrkoym, Radovi Fil. fak. u Zadru 6, 1969, str. 39. L. Jelić je smatrao da se Ptolomejev naziv Skardona nesos odnosi na zadarsko otočje od Raba do Murtera, jer je držao da je čitavo to otočje prvotno bilo spojeno u jedan otok koji je pri kraju III st. pr. n. e. prirodna katastrofa razdvojila, pa zato i jedinstven naziv. Međutim, to nije moguće dokazati: usp. Das älteste kartogr. Denkmal..., str. 187, 182, 186, 188, 193, 197.

na Murter nego na otok Šoltu i da *Colentum* stoji greškom umjesto *Solentum* ili *Solenta* i sl., što se teško može opravdati, jer Plinije navodi da je insula Colentum od Jadera (Zadar) udaljen 30, a od ušća Krke 18 milja, što odgovara Murteru.[59] Bez sumnje se tu radi o dva različita naziva.

Imena spomenutih naselja svakako su predrimskog postanja. Ona imena s dočetkom *-ona (Blandona, Arauzona, Sidrona)* koja su česta na ilirskom, osobito liburnskom području, kao *Aenona* (Nin), *Scardona* (Skradin), *Flanona* (Plomin) i dr., kao i izvan ilirskog područja, smatra se da su starija od Ilira i da potječu iz predilirskog ili protoilirskog doba, odnosno pridaju se predliburnskom etničkom supstratu, iz vremena prije završetka etnogeneze na Jadranu, možda još iz mlađeg kamenog doba.[60]

Čini se ipak da je ime Vrana izvorno prenijeto od Liburna. Antički pisci Ravenat, Guido i Pavao Đakon donose toponim *Lauriana*. H. Krahe ga stavlja u Liburniju, a A. Mayer i B. Fučić ga izjednačuju i smještaju na položaj današnjeg Lovrana u istočnoj Istri. Osim toga Krahe to ime smatra keltskim, a Mayer latinskim.[61] Mislim da je posebno važno da se od srednjeg vijeka na ovamo u ispravama Vrana naziva *Laurana (La Vrana)* ili *Aurana*, što se potpuno vezuje uz antički naziv Lauriana, mnogo više nego s Lovranom, pa ga je pouzdanije izjednačiti s Vranom.

Kao na cijelom etničkom području, Liburni su i ovdje pokapali svoje pokojnike položene na bok, u zgrčenu položaju, u grobove od kamenih ploča, ili bez grobne rake, u grobljima na ravnom zemljištu pokraj naselja, podno gradina, ili u kamenim gomilama koje su razasute po kršu, pretežno na povišenim položajima, po kosama podalje od naselja.[62] Na području Vrane i Biograda groblja se dosad nisu istraživala, pa o obredima pokapanja znamo za-

[59] P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950, str. 145; G. Novak, sp. dj. u bilj. 40, str. 28; F. Bulić, sp. dj. u bilj. 58, str. 133 i d.; A. Mayer, sp. dj. u bilj. 44, str. 195 s. v. Colentum, str. 317—318 s. v. Solenta.

[60] M. Suić, Nin u antici, Nin, problemi arheoloških istraživanja, 1968, str. 36; isti, Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969, str. 63.

[61] H. Krahe, sp. dj. u bilj. 51, str. 8; A. Mayer, sp. dj. u bilj. 44, str. 206; B. Fučić, Lovran, Enc. lik. umjet. 3, 1964, str. 342. Slično je ime Loranum (na Tab. Peut. Lorano, između Traguriuma i Praetoriuma), koji neki pisci smještaju na položaj današnjeg Vrpolja; G. Novak, sp. dj. u bilj. 40, str. 14; A. Mayer, sp. dj. u bilj. 44, str. 213; H. Krahe, sp. dj. u bilj. 51, str. 27. Zbog oblika i određene lokacije Loranum se ne može sigurnije vezivati uz Vranu.

[62] O pokapanju Liburna općenito usp.: Š. Batović, Pokapanje mrtvaca kod Liburna, Zadarska revija 1, 1962; isti, Nin u prapovijesti, Nin, problemi arh. istraživanja, 1968; isti, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969, str. 38 i d.

sad samo po površinskim opažanjima i slučajnim nalazima, a to je vrlo malo. Po svemu izgleda da se pokapanje i ovdje vršilo u grobljima na ravnome kao i pod humcima kroz cijelo željezno doba, jednako kao u ostaloj Liburniji. Dosad nema dokaza o pokapanju u ispruženu položaju, kao što se ponekad javlja izvan ovog područja pri kraju željeznog doba, kao u obližnjem Nadinu, prihvaćeno pod utjecajem helenizma. Navodi se da je u ispruženu položaju ležao jedan kostur u humku iz Raštana, ali nije sigurno.

Groblja na ravnu zemljištu ustanovljena su dosad u Rogovu iznad Filipjakova, Pakoštanima, a vjerojatno i u Biogradu.

Pokraj kuće na imanju Franje Borellija kod starohrvatske crkve sv. Roka u Rogovu prije drugog svjetskog rata radnici su obradom zemlje otkrili liburnski grob izgrađen, izgleda, od ploča sa zgrčenim kosturom i u njemu jednu brončanu lučnu fibulu i jedan kotačić.[63] Prema pričanju Šime Marketina iz Pakoštana njegov otac Abram obrađujući svoj vrt na položaju Mađorova ograda sjeveroistočno od Pakoštana, do Vranskog jezera, 1965. god. otkrio je u jednom grobu, možda sa zgrčenim kosturom (?), kuglastu posudu od pečene zemlje s cjevastim vratom (sl. 3, T. VIII, 1) koju je predao Arheološkom muzeju u Zadru. Sigurnije podatke i pojedinosti o tome nije moguće doznati. Na istom položaju Šime i Abram našli su tri groba od tegula s raznim prilozima iz rimskog doba. Jednake grobove pred dvadesetak godina tu su nalazili Petar Marketin i Marijan Kurtov. Vjerojatno se na istom položaju pokapalo u željezno i rimsko doba.

Nalazi liburnskih grobova spominju se i u samom Biogradu, ali o njima nemamo nikakvih pouzdanih podataka, niti im se zna točan položaj.[64] Vjerojatno je tu bilo groblje na ravnome, jer humci nisu poznati. U Arheološkom muzeju u Splitu (inv. br. 1578) čuva se jedna kasna zmijolika fibula (sl. 19, br. 2). Navodno potječe iz Biograda, a nabavljena je 1887. god. Međutim, o njoj nisu poznati nikakvi drugi podaci. Vjerojatno potječe iz groba. U Biogradskoj arheološkoj zbirci, koju je između dva rata sakupio don K. Perković, čuva se više predmeta iz željeznog doba, ali se ne znaju ni mjesta ni uvjeti nalaza, niti je poznato da li neki od njih potječe iz samog Biograda.

Grobni humci ustanovljeni su na više položaja, kao u Gorici, Raštanima, Filipjakovu, Dragama, Tkonu, na otoku Murteru i dr. Imaju promjer oko 2 do 20 m, a visinu oko 0,30 do 2 m.

Na brežuljku ili izduženoj niskoj kosi zvanoj Vrčevo malo s jugoistočne strane gradine Vrčevo u Gorici nalazi se u nizu po dužini kose pet velikih kamenih grobnih humaka, ali nisu istraženi.

[63] Podatke mi je pružio sam vlasnik 1955. god., kod koga se i čuvaju nalazi.

[64] P. Ducati, L'Italia antica I, 1936, str. 106.

Na kosi zvanoj Vr' briga na položaju Kod gospe iznad sela Filipjakova uz put koji vodi iz sela do Rogova uočena su tri kamena humka. Jedan humak smješten je oko 50 m jugoistočno od puta. Ima promjer oko pet i visinu oko 0,5 m. Drugi se humak nalazi oko 200 m jugoistočno od ceste, s promjerom oko 15 i visinom oko 1 m. Sastoji se od većeg i sitnog kamenja i nešto zemlje. Treći humak smješten je pet metara sjeverozapadno od ceste. Taj je humak uništen 1954. god., odnosno materijal s njega upotrijebljen za popravak ceste Filipjakov—Rogovo. Tom prilikom uz sjeverozapadni rub humka nađen je jedan ljudski kostur i uz njega veća količina brončanih predmeta.[85] Humak su raskopali i otkrili grob radnici i raznijeli nalaze bez stručne kontrole. No, naknadnom intervencijom zadarskog konzervatora G. Oštrića veću količinu predmeta sakupio je mještanin Vitorio Brzić i dostavio Arheološkom muzeju u Zadru, dok su jedan dio predmeta radnici uništili i razbacali. Humak je imao promjer oko 10 m, a po pričanju radnika visina mu je bila oko 2 m. Humak se sastojao od većeg i sitnog kamenja — škalja. Podignut je na površini kose. Kostur je ležao na površini prvotnog zemljišta na dnu humka. Izgleda da nije imao grobne rake, jer radnici nisu uočili ništa. Isto tako po pričanju radnika nisu se mogli rekonstruirati položaj i ostala svojstva kostura, jedino da je bio u trulom stanju. Predmeti da su ležali na prsima kostura i to: lučna fibula, a oko nje veća količina alkica, prstenja i puca. Na jednoj ruci (?) da je bila narukvica, izgleda jednostavan kolut. Od svih nalaza sakupljeni su i došli u muzej fibula i 31 alkica i prsten (sl. 18), dok su dio kolutića i prstenja, sve puce i narukvice propali. Kad sam naknadno obišao nalazište na istočnom rubu površine koju je zahvaćao humak, našao sam kružni brončani predmet s iskucanim ukrasom, vjerojatno također dio grobnih priloga (sl. 18, br. 9). Sakupljene predmete ovdje obrađujemo. Na položaju Krivače, oko 1 km sjeveroistočno od sela Drage, oko 300 m ispod Vranskog jezera nalazi se humak (»gomila na brigu«) promjera oko 10 i visine oko 0,8 m. Oko dva km sjeverno od Gradine Čelinka, na položaju Gaj 1960/61. god. uništen je humak zvan Široka gomila, promjera oko 20 i visine oko 2 m, pri gradnji Jadranske magistrale, bez znanja stručnjaka. Po pričanju seljaka u njoj se našao grob s ljudskim kostima, ali potpuniji podaci i eventualni nalazi nisu poznati.

[85] M. Suić, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od oslobođenja do 1959. godine, Diadora 1, 1960, str. 206; Š. Batović, Pokapanje mrtvaca kod Liburna, Zadarska revija 1, 1962, str. 53; Š. Batović — O. Oštrić, Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja, Simpozijum o predslavenskim etničkim elementima na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, Centar za balkanološka ispit. Akademije nauka i umjet. Bosne i Hercegovine XII, 4, Sarajevo 1969, str. 267.

Pokraj zgrade osnovne škole u selu Raštanima Donjim nalaze se tri grobne gomile na maloj međusobnoj udaljenosti. Sastoje se od sitnog kamenja i škalja. Jedna je u školskom dvorištu, promjera oko 3 i visine oko 0,40 m. U jednoj rupi za sadnju voćaka s istočne strane gomile 1958. god. nađeni su ulomci željeznodobne (?) keramike. Na zapadnoj strani druge gomile, promjera oko 2 i visine oko 0,30 m na svojoj njivi s jugoistočne strane škole seljak Mirko Galešić sadeći voćke naišao je na jedan grob. Čim je seljak našao kosti, obavijestio je učitelja Pavu Škaru koji je grob očistio i pružio mi ove podatke. Prema njegovu pričanju našao se jedan kostur odrasla čovjeka u ispruženu položaju ležeći na leđima, orijentiran sjever (glava) — jug. Grob je ležao oko 40—50 cm ispod površine okolnog zemljišta. Grobna raka nije se mogla uočiti. Ustanovljene su samo kamene ploče ispod kostura na dnu groba. Na površini blizu ramena našao je dvije brončane lučne fibule s odebljanjima na luku, od kojih jednu, koju je predao u Arheološki muzej, ovdje donosimo (sl. 17, br. 2, T. X, 2), a druga je za njegova izbivanja netragom nestala iz mjesne škole.

Na brežuljku Gominjak oko 400—500 m jugozapadno od župne crkve u selu Tkonu na otoku Pašmanu nalazi se veći humak, dobrim dijelom raznesen za seoske ograde. Dva kamena humka postoje u istom selu na brdu Gomilice, udaljena oko 1,5 km sjeverozapadno od seoske crkve i oko 300 m od benediktinskog samostana na brdu Čokovcu. Nazivaju se Velika i Mala gomilica. Velika gomilica ima sačuvan zidni vijenac po rubu, kakav se ponekad opaža i na drugim humcima na području Liburna. Seoski čobani pričaju da su djelomično raskopavali te gomile i u njima nalazili kostiju, ali se sigurniji podaci o nalazima ne mogu ustanoviti bez istraživanja.

Liburnske grobne gomile kao i nalazi grobova u njima spominju se i na otoku Murteru,[66] ali ni o njima nisu poznati širi podaci.

Spomenuli smo samo pojedinačne primjere liburnskih grobnih humaka na ovom području. Njih ima mnogo više, ali nisu još sakupljeni potpuniji topografski podaci niti su se istraživali, pa o njima ne možemo zasad dobiti širu i cjelovitiju sliku. Bez sumnje su i ovdje oni česti i imali ista svojstva kao i u ostaloj Liburniji.

S ovog područja ima i drugih nalaza za koje se pretpostavlja da potječu iz grobova,[67] kao predmeti s otočića Mali Vinik sa sjeverozapadne strane otoka Murtera (sl. 17, br. 5—7), ali o tome nema pouzdanih podataka.

[66] K. Stošić, sp. dj., str. 215; I. Marović, Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXIII—LXIV, 1969, str. 6.

[67] I. Marović, sp. dj. u bilj. 66, str. 6; Š. Batović, Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali (u tisku).

Prema tome, od uobičajenog načina pokapanja pod humke u liburnskoj kulturi, koliko je dosad poznato, razlikuje se na ovom području jedino grob iz Raštana, jer sadrži ispružen kostur ležeći na leđima i jer je ukopan ispod okolne površine. Takav način ukopavanja grobova u prvotno zemljište ispod humka dosad nije poznat kod Liburna, isto kao ni pokapanje u ispruženu položaju, osim u najmlađim grobovima pod helenističkim utjecajem. Taj grob iz Raštana potječe iz I faze liburnske kulture. Podaci o grobu ne potječu iz stručnih izvora pa su nesigurni i moguće je da nisu točni. Možda se to učitelju bez iskustva, koji ga je otkrio, pričinilo. Prema tome zasad, dok se takve pojave ne potvrde novim sigurnijim nalazima, s tim podacima ne smijemo pouzdano računati.

Najbogatije nalaze i pokretne ostatke materijalne kulture željeznog doba sačinjavaju zemljane posude. Pretežno je to domaća liburnska keramika (sl. 3—13, T. VIII, 1—4). Manja količina je uvezena grčka ili apulska keramika (sl. 14—16, T. VIII, 5, 6). Sakupljena je gotovo sva po površini gradinskih naselja, osim jedne posude iz groba u Pakoštanima, pa je lišena stratigrafskih podataka. Zato su onemogućena razmatranja svojstava i faza njezina razvoja. Osim toga sadrži uglavnom opća svojstva liburnske keramike koja su trajala kroz cijelo željezno doba, pa je teško koristiti pojedina njezina tipološka svojstva uz pomoć bolje poznatih liburnskih nalazišta i keramike u cjelini. Zbog toga ćemo spomenuti opća svojstva dosad poznate keramike ovog područja u cjelini, ne ulazeći u njezino kronološko i kulturno vrednovanje.

Najviše keramike poznato je s gradina Vrčevo, Kostelj, Čelinka i Trojan, a ponešto se našlo u grobu u Pakoštanima, pa na gradinama Kurela velika, Školj veliki, Gradina na Murteru i dr.

Tehnika obrade je jednolična i jednaka kao kod ostalih Liburna. Glina se miješala s većom količinom usitnjenog kalcita. Ponekad ima vrlo malo kalcita ili je bio primiješan neki organski materijal pa su posude šupljikave. Pekla se na otvorenoj vatri, a posude su se radile prostom rukom bez lončarskog kola. Boja pečenja je pretežno tamnosmeđa, a ponekad ima crvenkaste ili crnkaste nijanse. Ručice su se naljepljivale na posudu ili su se uticale u probušene stijenke posuda i tako spajale, kao što i danas rade na otoku Ižu.[68]

Od oblika posuda mogu se uočiti poluloptaste zdjele, koje ponekad imaju vodoravne prstenaste ručice ili bradavičaste ručice, odnosno ukras (sl. 5, sl. 11, br. 1). Uz to su česte ovalne veće posude, koje redovno imaju razvraćen rub, a ponekad se na njima nalaze sedlaste ručice. Uopće su česte posude s blago ili oštro

[68] Š. Batović — O. Oštrić, sp. dj. u bilj. 65, str. 270 i d.

(koljenasto) koso prema vani razvraćenim obodom, ali je njihove oblike teško uočiti, jer su sačuvane u ulomcima. Neke posude imaju jako razvraćen koničan vrat. Na gradini Kostelj pojedinačno se javljaju posude s posebnim svojstvima kao posude bez vrata, konična ili ovalna oblika sa zaravnjenim obodom i izvana odebljanim pojasom ispod oboda (sl. 7), a ponekad im je izvana uz to pojačan i sam obod (sl. 7, br. 3). Zadebljan i zaravnjen obod imaju i neke loptaste posude bez vrata. Vrat i obod jedne posude s gradine Vrčevo veoma su zadebljani i razvraćeni, sasvim slično kao kod grčkih pithosa (ili dolija), sl. 11, br. 9. Najvjerojatnije su takve liburnske posude i nastale po ugledu na apulske uzore koje Liburni uvoze već od VI st. pr. n. e., kako su pokazali nalazi iz Nina i Radovina.[69] Isto tako izgleda da su po ugledu na pojedine varijante grčkih pithosa nastali odebljani dijelovi oko oboda spomenutih posuda iz Kostelja (sl. 7). Sve posude imaju ravno dno (sl. 6, br. 5). Jedna posuda nađena u grobu u Pakoštanima gotovo je cijela sačuvana, osim dijela ručice, vrata i oboda. Ima loptast oblik sa cjevastim vratom i jednom okomitom prstenastom ručicom. Ona jedina ima udubljeno, a ne ravno dno (sl. 3).

Posude su imale najčešće okomito ili vodoravno položene prstenaste ručice (sl. 3, sl. 5, br. 2, sl. 8, br. 7, sl. 12, br. 4), od kojih su neke facetirane (sl. 13, br. 1, 2), neke imaju uzdužni kanal (sl. 8, br. 7), neke su na krajevima proširene i udubljene (sl. 12, br. 4), a pojedine prstenaste ručice imaju četvrtast oblik i facetirane su (sl. 13, br. 2). Uz to se nalaze dvostruke prstenaste ručice (sl. 13, br. 3), zatim jezičaste (sl. 8, br. 6, sl. 12, br. 2, 3), sedlaste (sl. 9, sl. 12, br. 1), potkovaste (sl. 4, br. 1, 2, T. VIII, 2, 4) ponekad ukrašene po rubu bilo otiskom prsta ili ubodima (sl. 4, br. 2), rebraste (sl. 6, br. 4) i bradavičaste ručice (sl. 4, br. 3, sl. 5, br. 3. sl. 6, br. 3). Ručice se nalaze na ramenu ili vratu posuda ili spajaju rame ili trbuh i obod posude. Izdvaja se jedan ulomak posude s razvraćenim obodom koja ima sedlastu ručicu na samom rubu oboda, odnosno obod se produžuje u ručicu (sl. 9). Ulomak potječe s gradine Trojan.

Ukrašavanje posuda je vrlo rijetko, što je uglavnom opća pojava u liburnskoj kulturi. Ukras se zasad svodi na nekoliko motiva: vodoravna rebra ili obruče (sl. 11, br. 2, T. VIII, 2, 3), koji su katkad nazubljeni ili s otiskom prsta (sl. 4, br. 2. br. 6, br. 1, 2, sl. 10, br. 1), zatim bradavičasta izbočenja (sl. 4, br. 3, sl. 5, br. 3, sl. 6, br. 3), nazubljivanje oboda ili ubode po obodu (sl. 11, br. 7), a pojedinačno i udubljene crte ispod oboda (sl. 7, br. 1).

[69] Š. Batović, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969, str. 48; isti, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968, str. 61, T. XII; isti — O. Oštrić, sp. dj. u bilj. 65, str. 275—276, T. XII, I; Popoli anellenici in Basilicata, Napoli 1971, str. 104—108; J. Mertens i dr., Ordona, II, 1967, str. 82—83, sl. 28, I, a.

Po gradinskim naseljima ovog područja, kao i ostale Liburnije, nalazi se često uvezena keramika iz Grčke ili Apulije. Pretežno je to apulska keramika ukrašena geometrijskim slikanim motivima iz VII—V st., kakva je najobilnije zastupljena u Ninu i Zadru.[70] Ovdje se našla na gradinama Vrčevo, Čelinka i Kostelj. Sve su to ulomci apulskih kratera ili manjih loptastih posuda s razvraćenim obodom i s jednom visokom okomitom koljenastom vrpčastom ručicom, koji su ukrašeni tamnosmeđom ili crnkastom bojom, pretežno motivima vrpci i girlandi (sl. 14). Po gradinama se često također nalaze ulomci apulskih velikih posuda *(dolia)* koje su služile za držanje hrane ili vode. Našli su se na gradinama Vrčevo, Čelinka i Kostelj (sl. 15, 16). U presjeku kulturnog sloja na gradini Kostelj, iznad zdravice, nalaze se in situ donji dijelovi dvaju pithosa sačuvani u visini od oko 50 cm (T. V). Kako su pokazali nalazi takvih pithosa u Ninu i Radovinu, oni su obično bili do polovine visine ukopani u zemlju, pa im se zato i sačuvala donja polovina.[71] Ulomci nađenih pithosa imaju ravno dno i izvana različito odebljan pojas-pojačanje oko oboda, a neki primjerci imaju samo pojačan vrat i obod, a jedan od njih i facetiran obod s unutrašnje strane (sl. 16, br. 3).

Uvezena keramika iz helenističkog razdoblja našla se zasad jedino na gradini Trojan i na položaju Gradina na otoku Murteru. To su pretežno ulomci gnathia tipa i posuda rađenih na lončarskom kolu premazanih smeđim i crnim firnisom.[72]

Zasad se ne mogu uočiti neke značajnije tipološke razlike koje bi ukazivale na kronološke ili kulturne razlike među keramikom s pojedinih gradina, pa time i među naseljima. Izgleda da su jednako dugo živjeli, odnosno da su istovremeni. Međutim, na osnovu slučajnih nalaza u kulturnom sloju, jedino se za gradinu Kostelj može donekle reći da je trajala kroz cijelo željezno doba. Ostale gradine mogle su biti naseljene i ranije, kao Trojan, ali se to sada ne može potvrditi. Izvjesne razlike u keramici, koje postoje, najprije su slučajne, zbog količinskih razlika i neistraženosti.

Isto tako, kao što smo spomenuli, nema nikakvih razlika u odnosu na keramiku iz ostalih liburnskih nalazišta željeznog doba. Jedino se ovdje nalazi mnogo manje elemenata i nedostaju mnoge pojave na domaćoj, kao i uvezenoj keramici, jer je sakupljena

[70] Š. Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, Arch. iugosl. VI, Beograd 1965, str. 63 i d.; isti, Nin u prapovijesti, Nin, 1968, str. 28 i d.; isti, Novija istraživanja prapovijesnog Zadra, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 15, 1968, str. 177.

[71] Usp. radove u bilj. 69.

[72] Š. Batović, Bakarne sjekire iz Stabnja, Vesnik Vojnog muzeja JNA 8—9, 1963, str. 11, sl. 9; isti, Novija istraživanja prapovijesnog Zadra, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 15, 1968, str. 177.

mala količina. Bez sumnje keramika s ovog područja imala je ista svojstva kao na ostalom dijelu sjeverne Dalmacije i Liburna.

Prema tipološkim svojstvima pretežno pojedinačnih i slučajnih nalaza, zasad se mogu bar naslutiti svojstva i faze razvoja kulture i života na ovom području. Pojedine se faze mogu različito osvijetliti. Uglavnom je jasno da su i ovdje zastupljeni jednaki oblici kulture kao na ostalom liburnskom području u cijeloj sjevernoj Dalmaciji. Zato je područje Vrane i Biograda u potpunosti sastavni dio liburnske kulturne skupine koja se dijeli na šest razvojnih faza.[73]

I ili prelazna faza iz brončanog u željezno doba zastupljena je na ovom području u Vrani, Raštanima, Gorici, na otočiću Mali Vinik, a izgleda i u Pakoštanima. Više predmeta ove faze nalazi se u Arheološkoj zbirci u Biogradu, ali se ne zna točno mjesto nalaza. Sl. 17, br. 1, 2, 3, 5, 6, T. IX, X.

Prva faza liburnske kulture pripada razdoblju između dva vala panonsko-balkanskih seoba, pokreta i poremećaja na cijelom ilirskom području na Balkanu, između XIII i IX st., odnosno može se najbolje datirati u XI i X st., ili u Ha A_2 i B_1 faze.[74]

Koliko se zna, predmeti potječu iz grobova, osim, možda, i s gradine Kostelj u Pakoštanima. To su brončane lučne spone (fibule) s dva odebljanja na luku (sl. 17, br. 2, T. X, 2), vrpčaste zatvorene narukvice, široke narebrane narukvice (sl. 17, br. 5), spiralnonaočarasti privjesci (T. IX), mačevi s jezičastom ručicom (sl. 17, br. 1, T. X, 1), a moguće i puce, topuzaste ukrasne igle (sl. 17, br. 3, T. X, 3) kao i zemljane posude (sl. 3, T. VIII, 1).

U Dubrovačkom muzeju zajedno s tri vrpčaste narukvice i jednim spiralnonaočarastim privjeskom, koji ima cjevast srednji dio, čuva se lučna fibula s dva odebljanja. Sve ubilježeno pod istim nalazištem. Vjerojatno čine cjelovit, po svemu izgleda, grobni nalaz, jer se ti predmeti nalaze redovno zajedno u grobovima. Označeno je da potječu iz Gorice, ali okolnosti i točno mjesto nalaza nisu poznati. Izgleda da ih je muzeju poklonio L. Marčić koji je djelovao na ovom području prije drugog svjetskog rata. Narukvice su bez krajeva, s presjekom u obliku dvoslivnog krova. Fibula je velikih dimenzija (duga 13,4 cm). Ima polukružan luk kružna presjeka, veliku oprugu četvrtasta presjeka, poluelipsastu nogu i po jedno diskasto odebljanje na padinama luka. Luk je ukrašen urezanim motivima, i to između odebljanja prostor je podijeljen

[73] Usp. Š. Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, Arch. iugosl. VI, 1965; isti, Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali (u tisku).

[74] O I fazi vidi u: sp. radovi u bilj. 73; Š. Batović, Iz ranog željeznog doba Liburnije, Diadora 1, 1960.

na pet dijelova pomoću šest poprečnih urezanih spirala, dva krajnja međuprostora ispunjena su s dva nasuprotna trostruka niza girlandi, zatim dva međuprostora s motivom jelovih grančica, a prostor na vrhu ima niz rombova ispunjenih motivom jelovih grančica. Dužina luka od odebljanja do kraja luka sa svake strane ukrašena je također s po tri spiralne crte, dok su međuprostori prazni. Vanjski rub noge ukrašen je motivom jelove grančice, a opruga ima uzdužni niz uboda.

U spomenutom grobu u Raštanima, rekli smo, nađene su dvije slične lučne fibule.[75] Zagubljena fibula imala je velike dimenzije (?). Prema pričanju nalaznika, na vrhu luka bila su tri diskasta odebljanja: srednje veće i dva manja, a na svakoj padini luka po dva takva odebljanja. Luk joj je ukrašen geometrijskim motivima, sličnima kao na postojećoj fibuli. Ova druga fibula mnogo je manjih dimenzija, duga je 9,3 cm, promjer luka je 0,4—0,6, a promjer diskova 0,8 cm. Ima polukružan luk kružna presjeka, opругu četvrtasta presjeka, noga je polukružna oblika. Na padinama luka sa svake strane ima po dva spojena diskasta odebljanja. Cijeli luk je ukrašen urezanim motivima. Pomoću sedam spiralnih crta podijeljen je na uža polja među njima, od kojih su četiri ispunjena dvostrukim motivima jelove grančice, a do diskastih odebljanja ima po jednu poprečnu cik-cak crtu. Inv. br. 4995, sl. 17, br. 2, T. X, 2.

U Arheološkoj zbirci u Biogradu, koju je između dva rata sakupio don Kažimir Perković u Biogradu i okolici, nalazi se cijelih ili dijelova pet brončanih spiralnonaočarastih privjesaka sa cjevastim srednjim dijelom (T. IX), uglavnom jednakih kao primjerak iz Gorice. Nalazište i okolnosti nalaza nisu poznati. Dugi su 8,8——10,2 cm. Izrađeni su od jednog komada žice kružna presjeka.[76]

S otočića Mali Vinik, sa sjeverozapadne strane otoka Murtera, davnije su dospjeli u Arheološki muzej u Splitu dvije brončane narukvice, dvije spiralnonaočaraste fibule i 20 puca (sl. 17, br. 5—7). Narukvice su u obliku široke vrpce s vanjske strane ukrašene poprečnim rebrima koja su prekrivena poprečnim urezima. Krajevi narukvica su otvoreni i zaobljeni (sl. 17, br. 5). O nalazu nema nikakvih podataka, pa se ne zna da li je to zatvoren nalaz ili ne, ni u kakvim je okolnostima nađen.[77] I. Marović pretpostavlja da je to jedinstven i zatvoren grobni nalaz, pa sve predmete datira u isto vrijeme, tj. prema spiralnim fibulama, u II fazu liburnske

[75] Š. Batović, Pokapanje mrtvaca kod Liburna, Zadarska revija 1, 1962, str. 53; isti, Die Eisenzeit..., Arch. iugosl. VI, 1965, str. 58, 60, 69.

[76] Š. Batović, Iz ranog željeznog doba Liburnije, Diadora 1, 1960, T. IV, 12, 13; I. Marović, Prahistorijski nalazi na području Solina, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXII, 1960, Split 1967, str. 16.

[77] Š. Batović, Diadora 1, 1960, str. 56, 59, 79, 80; isti, Arch. iugosl. VI, 1965, str. 58; I. Marović, sp. dj. u bilj. 76, str. 10.

kulture, ili u Ha B_2, i zato smatra da su rebraste narukvice trajale i poslije završetka I faze.[78] Za takvu dataciju i tumačenja nalaza nema uvjerljivih dokaza. Jednake spiralnonaočaraste fibule tipične su u III i IV fazi liburnske kulture, a u tim fazama nigdje se nisu našle rebraste narukvice, niti su one dosad nađene s materijalom kasnijim od I faze. Puce su ponekad zastupljene u istovremenim grobovima, kao iz Vojnića ili iz Babina Polja na otoku Mljetu,[79] pa je moguće da se datiraju u I fazu, premda su one poznate i iz kasnijih faza. Prema tome predmeti s Malog Vinika ne mogu sačinjavati zatvoren nalaz niti se mogu datirati u istu fazu, nego dijelom u I, a dijelom u III ili IV fazu.

U Arheološkom muzeju u Zadru čuva se dugi brončani mač s dvije oštrice s jezičastom ručicom nađen u Vrani, a dospio u Muzej 1906. god. Okolnosti i položaj nalaza nisu poznati. Dug je 61,1 cm. Ručica, spojena s oštricom zakovicama, ima izvučene rubove koji su držali drvene korice pričvršćene zakovicama. Ručica je na vrhu jezičasto produžena. Jedna zakovica je od željeza, što predstavlja interesantnost, jer je to najstarija poznata pojava željeza u liburnskoj kulturi.[80] Sl. 17, br. 1, T. X, 1.

Svi navedeni oblici predmeta zastupljeni su u većem broju nalazišta ove faze liburnske kulture, kao u Vrsima, Privlaci, Galovcu, Salima, Benkovcu, Nadinu i dr. Isto tako pojedini tipovi poznati su i izvan liburnskog područja, osobito u srednjoj Dalmaciji koja je imala uglavnom jednaku kulturu kao Liburni kroz cijelo željezno doba. Međutim, na biogradskom području nedostaje više oblika predmeta I faze koji su nađeni na ostalom području Liburna.

Ipak je mač iz Vrane jedini poznati takav primjerak u liburnskoj kulturi. Jednaki mačevi rašireni su od sjeverne Evrope do Italije i Krete, a njihova raširenost povezuje se s prvim valom tzv. egejske seobe. Tim seobama svakako su došli i na naše područje. Pripadaju tipu mačeva Sprockhoff II b ili Naue II. Datiraju se u Ha A i B faze po sistemu Reineckea. Zato se i mač iz Vrane mora vezati uz I fazu liburnske kulture. Po D. Cowenu je to Er-

[78] I. Marović, Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXIII—LXIV, 1969, str. 6—8.

[79] Isto, str. 15 i d., sl. 6, 8.

[80] Mač je objavljen u: Š. Batović, Prethistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LV, 1953, str. 145 i d. Vidi i: Š. Batović, Diadora 1, 1960, str. 71; isti, Prapovijesna brončana koplja u Arheološkom muzeju u Zadru, Diadora 3, 1965, str. 46, 67; isti, Vrana, Enc. lik. umjet. 4, 1966, str. 549; isti, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969, str. 29.

benheim tip koji datira u ranu Ha A fazu.[81] U isti tip S. Foltiny svrstava i mač iz Vrane i datira ga u kasno brončano doba.[82]

Mač iz Vrane usamljen je nalaz ne samo na istočnoj jadranskoj obali nego na cijelom sjeverozapadnom Balkanu. Na području naše zemlje takvi su mačevi poznati jedino iz Siska kao slučajan nalaz i jedan u ostavi iz Velikog Nabrđa kod Osijeka, koji K. Vinski-Gasparini datira u drugu fazu kulture groblja sa žarama ili u kasno brončano doba (Br. D) i rano željezno doba (Ha A_1), od 1230 do 1100. god. u sjevernoj Hrvatskoj.[83] U istoj ostavi iz Velikog Nabrđa nalaze se uz ostalo keltovi s V ukrasom, peschiera fibula i dr., ili mačevi s jezičastom ručicom tipa Sprockhoff II a ili slavonskog tipa, identični s onima u ostavi iz Dabra-Marine kod Trogira, koju K. Vinski-Gasparini također datira u istu fazu.[84] Međutim, u ostavi iz Dabra-Marine uz tipične elemente II faze kulture groblja sa žarama nalazi se šuplja sjekira (kelt) s razvijenim V ukrasom ili s resama kakav je karakterističan za mlađi dio ili Ha A_2 fazu, odnosno tipični su u III fazi kulture groblja sa žarama u međurječju, Save, Dunava i Drave (1100—1000. god.), kao u ostavi iz Siča u Slavoniji, a nalazi se i u ostavi iz Bokavića blizu Lukavca kod Tuzle, koju B. Čović datira u kasno brončano doba (Br. D., Ha A—B), a K. Vinski-Gasparini na kraj III faze, ili na kraj Ha A_2, odnosno na prijelaz iz Ha A_2 u Ha B_1 fazu.[85]

[81] Š. Batović, Prapovijesna brončana koplja..., Diadora 3, 1965, str. 46 i d.; E. Sprockhoff, Die germanischen Griffzungenschwerter, 1931, str. 21 i d., T. 4, 5, 7; J. D. Cowen, Eine Einführung in die Geschichte der bronzenen Griffzungenschwerter in Süddeutschland und den angrenzenden Gebieten, 36. Bericht RGK 1955, str. 72 i d., T. 6, 7; J. Naue, Die vorrömischen Schwerter, 1903, str. 12 i d., T. VII, VIII; V. Milojčić, Einige »mitteleuropäische« Fremdlinge auf Kreta, Jahrbuch RGZM 2, 1955, str. 159 i d., sl. 3; H. Müller-Karpe, Zur Spätbronzezeitlichen Bewaffung in Mitteleuropa und Griechenland, Germania 40, 2, 1962, str. 285 i d., sl. 2, 5, 6; W. Kimmig, Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur, Studien aus Alteuropa I, 1964, str. 220 i d.; S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens, 1955, str. 64 i d., T. 36, 37, 39, 42; K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb 1970. (rukopis disertacije), str. 115—116, 210, T. 26, br. 12, T. 45, br. 2.

[82] S. Foltiny, Flange-hilted Cutting Swords of Bronze in Central Europe, Northeast Italy and Greece, American Journal of Archaeol. 68, 3, 1964, str. 254.

[83] K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 114, 115—116, 132, 142, sl. 3, T. 26, br. 12, T. 45, br. 2.

[84] Isto, str. 212 i d., T. 82 A; F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, 1951, T. 17; I. Marović, Brončani mač iz Međina kod Sinja, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LVI—LIX (Antidoron M. Abramić III, 1954—1957, str. 24 i d., sl. 1, br. 2.

[85] B. Čović, Preistoriski depo iz Lukavca, Glasnik Zem. muzeja N. S. X, 1955, str. 91 i d., T. I, 1—6; F. Holste, sp. dj., T. 9, br. 29, T. 17, br. 3; K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 212 i d., 222 i d., 235 i d., sl. 7, T. 95, br. 2, 3; Š. Batović, Brončani mač iz Islama Grčkog, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, str. 173 i d.

U ostavi iz Čermožišča u Sloveniji, koju H. Müller-Karpe datira u Ha A, a K. Vinski-Gasparini u Ha A_2 ili III fazu kulture groblja sa žarama, nalaze se plamenasta i listolika koplja zajedno s jednakim keltovima i mačevima kao u Dabru.[86] Listolika koplja K. Vinski-Gasparini datira od II do IV faze, pretežno u III i IV fazu (1100—850) ili u Ha A_2, B_1 i dio B_2.[87] U spomenutoj ostavi iz Bokavića kod Lukavca zajedno s predmetima tipičnim za kulturu groblja sa žarama u Slavoniji i Srijemu, kao i u ostavi iz Dabra-Marine, nalazi se i lučna fibula s dva odebljanja na luku,[88] kakve su osnovni oblik nalaza I faze željeznog doba u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji.

Time se mač iz Vrane može pouzdano datirati i povezati s I fazom liburnske kulture.

Utjecaji kulture groblja sa žarama iz sjeverne Hrvatske na naše primorje nisu ograničeni samo na predmete zastupljene u ostavi iz Dabra ili iz II faze te kulture, već sadrže većinu oblika materijalne kulture II, III a dijelom i IV faze (osim mačeva s jezičastom ručicom, šuplje sjekire, topuzaste igle, sjekire sa zaliscima, narukvice s trokutastim presjekom ili s rebrom, srpove, peschiera fibule i dr.). Prema tome ti se utjecaji ne mogu ograničiti samo na prvi val egejskih seoba, niti na kraj 13. st., već pretežno oko kraja II faze kulture groblja sa žarama, ili od oko 1100. god., jer ostava iz Dabra i ostali nalazi sadrže i mlađih elemenata, koji su na ovom području zastupljeni u I fazi liburnske kulture, a u njoj se pojedini elementi ne mogu kronološki izdvojiti. Tipičan su primjer narukvice s trokutastim presjekom ili s rebrom, kakve su česte u II, a i III fazi kulture groblja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (1230—1000),[89] kao što su jednake narukvice redovna pojava u I fazi liburnske kulture.

Zato je opravdano pretpostaviti da je zajedno s ostalim utjecajima kulture groblja sa žarama došao i mač iz Vrane, iako takvi mačevi nisu karakteristični na području sjeverne Hrvatske, svakako preko tog područja iz Panonske nizine ili iz srednje Evrope. Njegovo porijeklo preko Italije nije moguće dokazati.

Jednake ili slične lučne fibule najčešće su na području Liburna i u srednjoj Dalmaciji, ali i općenito u cijeloj zapadnoj Jugoslaviji, zapadno od Save i Drine. U manjem broju nalaze se u

[86] H. Müller-Karpe, sp. dj. u bilj. 81, str. 192, T. 133, br. 12, 13, T. 134, br. 2, 3, 16 i dr.; K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81. str. 232 i d.

[87] K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 221 i d.

[88] B. Čović, sp. dj. u bilj. 85, T. II, 31.

[89] F. Holste, sp. dj. u bilj. 84, T. 6, br. 35, T. 8, br. 38, 45; K. Vinski-Gasparini, sp. dj., u bilj. 81, str. 111 i d., 164 i d., 224 i d., T. 26, br. 4, 5, 6, T. 28, br. 43, 46, T. 66, br. 25, T. 74 D, br. 7, T. 75, A, br. 1—6, T. 96, br. 5—7.

Italiji, a pojedinačno prema jugoistoku u Makedoniji, Grčkoj i Turskoj. Potpuno identične liburnskima nalaze se u dijelu srednje Dalmacije, Lici i Istri. Južnije i istočno od toga, do istočne Bosne, ponešto se razlikuju i imaju mlađa svojstva. Po svemu se može zaključiti da su se ove fibule razvile na području Liburna i odatle se širile na okolna i dalja područja.

Uglavnom potpuno ista i s jednakim ukrasnim motivima kao na fibuli iz Gorice jest fibula iz Grižana u Hrvatskom primorju.[90] Dosta je sličan i primjerak istog tipa iz Škocjana u Istri.[91]

Fibula iz Raštana, po pojedinostima, osobito po odebljanjima na luku kao i ukrasu, osamljen je nalaz u našoj zemlji, odnosno nema punih analogija. Najsličnije fibule nalaze se u ostavi iz Tolfa u srednjoj Italiji, ili iz Ortucchija u pokrajini Abruzzo, koje su i po obliku i ukrasu gotovo jednake, samo umjesto dvostrukih imaju trostruka odebljanja i nogu ukrašenu iskucavanjem.[92] Vjerojatno je takva trostruka odebljanja imala i nestala fibula iz Raštana, pa i to povećava srodnost. Veoma je slična također jedna fibula iz ostave u Limoneu.[93] Jednaka odebljanja na luku, samo ne dva nego niz, i sličan ukras ima jedina fibula iz groblja sa žarama u Fontanelli na području Veneta. H. Müller - Karpe ih datira u Ha A_2 i B_1 ili u protovillanova fazu.[94]

Prema tome ova fibula iz Raštana još više pojačava dosad poznate kulturne veze našeg područja i srednje Italije u protovillanova fazi i obogaćuje dosad poznate elemente liburnske kulture.

Međutim osim toga fibula iz Raštana gotovo je jednako ukrašena kao fibule u obliku violinskog gudala iz okolice Splita i iz Starog Topolja u Slavoniji, koje imaju sva tri ukrasna motiva naše fibule.[95] Ali i mnoge druge fibule toga tipa osobito u kulturi žarnih

[90] Š. Ljubić, Popis arheologičkoga odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu I, 1, 1889, str. 71—72, br. 1, 2, T. X, 35; Z. Vinski — Ks. Vinski--Gasparini, Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj i u vojvođanskom području Srijema, Opusc. archaeol. I, Zagreb 1956, str. 5, 56, 64, 77.

[91] J. Szombathy, Mitth. präh. Komm. II, 1912, str. 159, sl. 148; F. Holste, Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit, 1962, T. 37.

[92] Sundwall, Die älteren italischen Fibeln, 1943, str. 87, 88, sl. 89, 90; R. Peroni, Bronzi dal territorio del Fucino nei Musei preistorici di Roma e Perugia, Riv. di sc. preist. XVI, 1961, T. XV, 7; Bull. pal. ital. XXXV, 1910, str. 113, 179—180, sl. 3, T. VII, 3, 10.

[93] O. Montelius, Civilisation primitive en Italie, 1895, T. 121, br. 10; isti, Vorkl. Chronologie, 1912, T. XV, 22.

[94] H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, str. 197 i d., sl. 64, T. 87, br. 5.

[95] K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 188, 191, T. 90, br. 4, T. 91, br. 6.

polja u međurječju Save, Drave i Dunava sasvim slično su ukrašene. Na taj se način ukazuje i potvrđuje izravna veza fibule iz Raštana s fibulama u obliku violinskog gudala iz kojih su se razvile lučne fibule s odebljanjima.[96]

K. Vinski-Gasparini, koja je najkompletnije obradila i kartirala fibule u obliku violinskog gudala s područja Jugoslavije, ustanovila je da su takve fibule, kojih je luk ukrašen snopovima paralelnih crta, a prostor među njima uvijek ispunjen motivom jelovih grančica, nastale i bile raširene u međurječju Save, Dunava i Drave. Među njima se ističe varijanta s diskastim odebljanjima na stranama luka.[97] Datira ih u II fazu kulture žarnih polja u sjevernoj Hrvatskoj, ili od oko 1230—1100, u kasnu Br. D i Ha A_1, u vrijeme prvog vala egejskih seoba,[98] kad su se odatle raširile prema jugoistoku i zapadu, u Grčku i Italiju, kao i na ilirski Balkan. Prema tome podrijetlo toga tipa fibula u obliku violinskog gudala sada je pouzdano uže lokalizirano u kulturu žarnih polja u sjevernoj Hrvatskoj.[99] U tom smislu K. Vinski-Gasparini smatra da su spomenuta fibula iz okolice Splita, kao i ostale fibule u obliku violinskog gudala na našem primorju uvezene iz kulture groblja sa žarama s područja međurječja Save, Dunava i Drave.[100]

Pod utjecajem tih fibula i iz njih bez sumnje su se na području Liburna razvile lučne fibule s odebljanjima. Fibula iz Raštana od svih poznatih primjeraka toga tipa najbliža je fibulama u obliku violinskog gudala, pa je moguće da je ona i najstarija od svih dosad poznatih lučnih fibula s odebljanjima.

Slične narukvice i spiralni privjesci česti su od srednje Evrope do Makedonije i vjerojatno su se na naše područje raširili iz unutrašnjosti Balkana. Jedino su vrpčaste narukvice postale posebno svojstvo i jedna od bitnih pojava na području Liburna, kao i u Istri, samo nešto kasnije od I faze kod Liburna.

U kulturnom sloju na gradini Kostelj u Pakoštanima nađena je i jedna u kolut smotana brončana topuzasta ukrasna igla (sl. 17, br. 3, T. X, 3). Gornji joj je dio ukrašen s tri snopa poprečnih paralelnih urezanih crta, a prostor između njih ispunjen motivom jelovih grančica, kao na fibuli iz Raštana. Ta se igla ne može s punom sigurnošću datirati u I fazu ali je to vjerojatno, osobito što je jednako ukrašena kao i navedena fibula. Dosad su poznate samo dvije takve igle s područja Liburna: jedna iz najnižeg sloja

[96] Isto, str. 184 i d., T. 89—91; Š. Batović, Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali (u tisku); M. Garašanin, Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe, Diadora 2, 1962, str. 121 i d.

[97] K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 198.

[98] Isto, str. 192—193, 211, sl. 12.

[99] Isto, str. 195, 197, 212.

[100] Isto, str. 199, 201.

s gradine u Bribiru, a druga s Beretinove gradine u Radovinu.[101] Prema tome nisu poznate iz grobnih ili zatvorenih nalaza po kojima bi se mogle sigurnije datirati. Spomenute gradine, kao i pojedina druga gradinska liburnska naselja naseljena su tek od II faze, nakon panonsko-balkanskih seoba, pa je moguće da su takve igle u njima, kao i neki drugi elementi, npr. vrpčasta narukvica ove faze u Radovinu, ranija predaja i nastavak. To može biti i na gradini Kostelj, ali ona još nije istražena, pa to nije moguće potvrditi, niti dokazati njezinu pripadnost ovoj fazi.

Topuzaste igle općenito su raširene i svojstvene u kulturi groblja sa žarama i datiraju se od kasne Br. D i u Ha A. Kod nas su najčešće u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.[102] Neke su, kao jedna iz Siska, potpuno jednake našoj iz Pakoštana, a neke su sasvim slične.[103] Prema tome takve igle u liburnskoj kulturi također su nastale pod utjecajem kulture groblja sa žarama.

Prema izvjesnim elementima izgleda da se u I liburnsku fazu može datirati i spomenuta loptasta posuda s cjevastim vratom i jednom okomitom ručicom iz jednog groba u Pakoštanima (sl. 3, T. VIII, 1). Koliko je poznato, ta je posuda bila jedini prilog u grobu, pa ju je teško uže datirati, jer takve posude u liburnskoj kulturi dosad nisu poznate. Slična je jedino posuda nađena u grobu iz humka Zemunjača u Smilčiću samo ona ima dvije ušice na trbuhu.[104] Upravo po tome se može zaključiti da je ova posuda starija od pojedinih istraženih naselja (Zadar, Nin, Radovin, Bribir) koja se datiraju od druge liburnske faze. Posuda je slična jednoj posudi iz Jame u Podumcima koja se našla u grobovima s materijalom Ha A-B faze, samo ona ima dvije ručice.[105] Bliže analogije nalaze se također u I fazi kulture groblja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, s kojima se ponekad nalaze topuzaste igle.[106]

Na taj način nalazi s ovog područja proširuju poznavanje svojstava i razvoja liburnske kulture. Još jednom se jasno pokazuju dvije komponente u postanku ove faze liburnske kulture.

[101] Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968, str. 58, T. XX, 5; isti, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru, Diadora 4, 1968, str. 87.

[102] K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 112—113, T. 23, br. 5, 6, T. 26, br. 3, 7, 8, 13—15, 17, 18.

[103] Isto, T. 26, br. 8, zatim br. 7, 13.

[104] Muzeji i zbirke Zadra, 1954, sl. 33.

[105] U. Girometta, Špiljski nalazi u srednjoj Dalmaciji, Hrvatski planinar XXXI, 10 i 11, Zagreb 1935, str. 330, sl. 7.

[106] K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 57—58, T. 16, br. 3, 4, T. 18, br. 1, 2, 12, T. 26, br. 1. Slična posuda nađena je u grobu XVII u Grottazolina na području Picenuma u Italiji. G. Annibaldi cijelu nekropolu datira u VI st.: Grottazzolina (Ascoli Piceno), Not. d. scavi XIV, 1960, str. 368, 391, sl. 4, br. 1. Međutim, nema sigurnijih dokaza da se ta posuda može tipološki kao i kronološki usporediti s našom posudom.

Jedna se raširila iz unutrašnjosti, najvjerojatnije u vezi s prvim valom egejske seobe iz kulture groblja sa žarama. Na liburnskom području, kao i u Dalmaciji, ti su utjecaji slabi i sporadični i nisu bitno utjecali na promjene u razvoju kulture. Po K. Vinski-Gasparini dolazili su dolinom Une.[107] Druga je domaća komponenta, nastala lokalnim razvojem, osobito lučnih fibula, koje su se odatle raširile na okolna područja i u Italiju, pa seobama prema jugoistoku.

Od II do VI liburnske faze traje neprekinuti razvoj kulture. Odnosno izvjestan prekid nastaje jedino na kraju prve faze, ili na prijelazu iz I u II fazu. Kao što smo to naveli na drugom mjestu, to odgovara drugom valu panonsko-balkanskih seoba, kad su nemiri, poremećaji i etnička pomicanja zahvatila i ovo područje. Ovdje se to zasad ne može dublje pratiti, jer se mogu uočiti samo pojedinačne kulturne pojave. Zato ćemo samo njih spomenuti.

U II f a z u mogu se sa sigurnošću uvrstiti samo grobni nalazi iz Filipjakova (sl. 18, T. XI), a pod pretpostavkom igle iz Pakoštana (sl. 17, br. 3, T. X, 3) i Biogradske zbirke s nepoznatog nalazišta (sl. 19, br. 1, T. XII, 1).

Već smo spomenuli da su uz kostur pod humkom u Filipjakovu sakupljeni brončana lučna fibula, 31 alkica i prsten, pa jedna kružna pločica, dok su dio alkica i prstenja, sve puce i jedna narukvica nestali. Tako sad raspolažemo dijelom grobnih priloga.

Fibula ima velike dimenzije (sl. 18, br. 1, T. XI, 1). Duga je 17,3 cm, debljina luka 0,5 cm. Luk joj je polukružna oblika i kvadratna, a na krajevima osmorokutna presjeka, velika opruga od jedne zavojnice ima kvadratan presjek. Noga je polukružna oblika, po rubu ukrašena nizom iskucanih točkica, a niz takvih točkica nalazi se i okomito po sredini. Veći dio luka, koji ima kvadratan presjek, ukrašen je s prednje strane s dvije urezane uporedne cik-cak crte koje se uglavnom dodiruju vrhovima i čine niz lažnih rombova. Strane poligonalnih krajeva luka ukrašene su urezanim kosim uporednim crticama, tako da pružaju dojam poprečnih cik-cak crta ili motiva jelovih grančica. Luk je na pet mjesta okomito probušen u jednakim razmacima. Kroz tri rupe provučena je dvostruka žica s ušicama na krajevima pomoću kojih drži po jedan niz petlji oblikovanih od komada žice, koje se pružaju uporedo s gornjom i donjom stranom luka. U dvije krajnje rupe utaknuti su krajevi žice s petljama. O petljama vise alkice ovalna presjeka i promjera oko 0,9—1,2 cm.

[107] Š. Batović, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru (Povijest grada Nina), 1969, str. 28; isti, Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali (u tisku); K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 207—208.

Posebno se nalaze 2 komada pojedinačnih širih alkica koje imaju oblik prstena polukružna presjeka (sl. 18, br. 5, 6). Promjer im se kreće od 2,1 do 2,4 i širine oko 0,5 do 0,6 cm. Uz to ima 13 užih i većih alkica, također prstenova različita promjera, od 2,4 do 2,9 cm, i širine pretežno oko 0,2, a poneki i 0,4 cm, polukružna presjeka (sl. 18, br. 7, 8). U trećoj skupini je 13 alkica koje su s jedne strane ravne, a s druge zaobljene, također polukružna presjeka, ali nisu mogle služiti kao prstenovi (sl. 18, br. 2—4). Presjek im je oko 2,7 do 2,9, a jedan 2,2 cm, širina je 0,2 do 0,4 cm. Kružna pločica promjera 7,8 cm izrađena je od brončana lima sa zaobljenim rubom prema dolje. U sredini ima valjkastu ručicu pričvršćenu za pločicu poput zakovice s raskovanim krajevima s kojima drži i nataknut prstenčić da se spriječi pomicanje ručice. Prstenčić je s dvije suprotne strane sužen. Ploča je ukrašena s dva koncentrična kruga točaka u tehnici ukucavanja (sl. 18, br. 9, T. XI). Njena namjena nije poznata, kao ni namjena alkica i prstenja.

Prilozi iz groba u Filipjakovu mogu se sasvim jasno kulturno i kronološki opredijeliti prema lučnoj fibuli. Fibule toga tipa svojstvene su II fazi liburnske kulture, kakve su najčešće zastupljene u grobovima iz Nina.[108] To su redovno lučne fibule velikih dimenzija s ukrašenim lukom i s oprugom četvrtasta presjeka. Razvile su se iz fibula prethodne faze, ali nikad nemaju diskastih odebljanja. Prema tome grob iz Filipjakova možemo datirati u II fazu ili u IX st.

Ipak se sadržaj toga groba ponešto razlikuje od dosad poznatih grobnih cjelina liburnske kulture. Općenito u ostalim grobovima nema toliko alkica ni prstenja, osim ponekad u obliku privjesaka na fibulama.[109] Osim toga takva kružna pločica nije dosad poznata u liburnskoj kulturi, a nema ni drugdje bližih analogija. Postoje ponešto slični predmeti koji su služili kao kopče za pojas. Međutim, na ovoj pločici nema traga takvoj upotrebi. Moglo bi se pretpostaviti da su ušica i kukica za zapinjanje bile na vrhu i naknadno polomljene, ali o njima nema sigurnijih tragova. Ipak je takva namjena moguća, jer se druga ne može pretpostaviti. Tehnika ukrašavanja, međutim, svojstvena je cijeloj liburnskoj kulturi.

Iako je fibula tipična za liburnsku kulturu, u pojedinostima se razlikuje od dosad poznatih primjeraka, odnosno nema potpunih analogija. Ostale fibule imaju kružan, a ne četvrtast ili poligonalan

[108] Š. Batović, Sepultures de la peuplade illyrienne des Liburnes, Inv. archaeol., Jug. 4, Bonn 1962, T. 37, br. 1; isti, Arch. iugosl. VI, 1965, T. IV, 5, gr. 7, T. IV, 10, br. 1, 2, gr. 34; isti, Nin u prapovijesti, Nin, T. IX; isti, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969, sl. 3.

[109] Š. Batović, Nin u prapovijesno doba, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17, 1969, sl. 3.

presjek luka. Osim toga nemaju takve i na taj način pričvršćene privjeske, a ni ukras, osim što je takav ukras na nozi uobičajen. Po tome je ova fibula kao i grob u cjelini donekle posebna pojava. Iz toga nije moguće izvući šire zaključke ni dublje razloge. Jedina sasvim slična fibula našla se u Terni u srednjoj Italiji (Umbrija) iz istovremene faze Terni II koja se datira u IX st. Ponešto slična fibula nalazi se uz to u grobu 630 iz Bologna — S. Vitale, također iz IX st.[110] U srednjoj a ponekad i ostaloj Italiji česte su slične ili jednake lučne fibule, kao naše u ovoj fazi, odnosno česte su i jake kulturne veze Liburna i Italije, pa je sasvim razumljiva i pojava takve fibule.

Spomenuli smo kako je moguće da topuzasta ukrasna igla s gradine Kostelj potječe iz II faze (sl. 17, br. 3, T. X, 3), odnosno da su se takve igle u liburnskoj kulturi mogle upotrebljavati u I i II fazi ili kasnije nego u unutrašnjosti, što jasno potvrđuju primjerci iz Bribira i Radovina, koja naselja žive od II faze nadalje. Po svemu izgleda da je u II fazi osnovano i naselje na gradini Kostelj, bar prema dosadašnjim zapažanjima. Zato je vjerojatnije da igla potječe iz te faze.

U arheološkoj zbirci u Biogradu čuva se duga brončana ukrasna igla s glavicom u obliku diska, ispod koje se na manjoj udaljenosti nalazi sasvim slično diskasto, samo veće odebljanje, dok je naniže četvrtina visine igle tordirana. Nije poznato nalazište ni okolnosti nalaza te igle, ali najvjerojatnije potječe s tog područja, jer se našla u zbirci K. Perkovića (sl. 19, br. 1, T. XII, 1).

Igla je osamljen nalaz, pa se ne može uže datirati. Osim toga u liburnskoj kulturi dosada nema analogije; to je jedini primjerak takva tipa. To svakako znači da je igla dosta stara i starija od ninskih i istovremenih nekropola. Prema ukrasu tordiranjem ova se igla može uporediti s lučnim fibulama s tordiranim lukom, kao i s tordiranim ogrlicama (npr. u grobovima iz Nina), koje se u liburnskoj kulturi datiraju u II fazu, pa je sasvim moguće da je i igla s njima istovremena.

Slična igla našla se u ostavi (?) u Gajinoj pećini kod Drežnika na Korani zajedno s kasnom varijantom lučne fibule s dva odebljanja na luku i drugim predmetima koji se datiraju u Ha B_2 fazu ili u V fazu kulture groblja sa žarama.[111] Isto tako donekle slična igla nalazi se u grobovima u Krupačama kod Krašića blizu Kar-

[110] Bellucci, Recenti scoperte paletnologiche nell'antichissima necropoli di Terni, Bull. pal. ital. XXXV, 1910, str. 100, sl. Q; H. Müller-Karpe, sp. dj. u bilj. 94, str. 67 i d., sl. 48, br. 5, sl. 64, T. 64, A 1.

[111] F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, 1951, str. 7, T. 10, br. 1; Z. Vinski — K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 90, str. 83; K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 243 i d., T. 128; N. Åberg, Chronologie V, 1935, str. 115, sl. 119; Š. Ljubić, sp. dj. u bilj. 90, str. 69, T. X.

lovca.[112] U istom groblju neke urne imaju dosta blizak oblik kao navedena posuda iz groba u Pakoštanima. Groblje se datira u Ha B_1 fazu ili u IV fazu kulture groblja sa žarama,[113] pa su takve sličnosti razumljive, s obzirom na utjecaje kulture groblja sa žarama na obalni pojas. Prema tome slične igle izgleda da su trajale u toku cijele Ha B faze. Zato se čini da se igla iz Biograda može okvirno datirati u Ha B_2.

Prema tome u ovoj fazi još su dosta jake predaje i utjecaji kulture groblja sa žarama. Uz to su izrazite i veze s Italijom, osobito srednjom.

Tri iduće faze, od III do V faze, sasvim su slabo poznate. Iz tih faza možemo samo ukazati na neke pojedinačne pojave.

Već smo spomenuli da se spiralnonaočaraste fibule s otočića Mali Vinik (sl. 17, br. 7) najvjerojatnije datiraju u III ili IV fazu, jer imaju tipološka svojstva fibula tih faza.

Prema grobnim cjelinama i stratigrafskim podacima na drugim nalazištima i područjima u ovo vrijeme, od III do V faze ili od oko VII—V st. može se okvirno datirati uvezena apulska keramika sa slikanim geometrijskim ukrasom, kakva se, vidjeli smo, na ovom području našla na gradinama Čelinka, Kostelj i Vrčevo (sl. 14). Takva keramika nalazi se vrlo često uglavnom na cijelom liburnskom području, osobito u Zadru i Ninu,[114] ali je dosta rašrena i na području Istre u histarskoj kulturi. Na južnijim dijelovima naše obale takva se keramika ne nalazi, što je svakako vezano uz odnose Ilira i Grka, odnosno uz etnički sastav i kulturno-privredne odnose u Apuliji. Osim toga, kao i ostala apulska keramika u Liburniji i ova je uvezena s područja plemena Dauna u sjevernom dijelu Apulije, što ukazuje na posebne i vrlo uske veze toga ilirskog plemena u južnoj Italiji s Liburnima i Histrima.

Velike uvezene keramičke posude za držanje hrane ili vode (pithoi ili dolia) iz Nina i Radovina, prema nalazima grčke keramike s crnim figuralnim ukrasom ili s apulskom keramikom i drugim materijalom u pojedinim primjercima, mogle su se datirati od VI st.[115] Vjerojatno se otada moraju datirati jednake posude i s vranskog područja, odnosno s Čelinke, Kostelja i Vrčeva (sl. 15, 16). Takve posude koristile su se od IV faze nadalje kroz čitavo željezno doba. U južnoj Italiji datiraju se od VI do IV st. (usp. bilj. 69).

[112] J. Brunšmid, Groblje sa urnama u Krupačama kod Krašića u Hrvatskoj, Vjesnik Hrv. arh. društva III, 1898, str. 137, T. I, 14; K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 243 i d., T. 100, br. 11.

[113] J. Brunšmid, sp. dj. u bilj. 112, T. I, 4. K. Vinski-Gasparini, sp. dj. u bilj. 81, str. 243, i d., T. 100, br. 2.

[114] Usp. radove u bilj. 70.

[115] Usp. radove u bilj. 69.

Na gradini Vrčevo našao se ulomak domaće posude s jako odebljanim obodom i vratom, sasvim slično kao na nekim varijantama uvezenih pithosa (sl. 11, br. 9). Isto tako dvije posude domaće proizvodnje s Kostelja imaju odebljan pojas s vanjske strane oboda (sl. 7, br. 2, 3), kao na uvezenim pithosima. Moguće je sve to utjecaj uvezene na domaću keramiku, možda već od IV faze.

Iz same III faze, izgleda, potječe jedino ulomak brončane fibule s gradine Kostelj, s oprugom i dijelom luka od žice kružna presjeka (sl. 17, br 4, T. XII, 6), koji je vjerojatno dio lučne fibule malih dimenzija kakve su tipične u liburnskoj kulturi te faze ili u VIII st., kakve su se našle na više nalazišta, osobito u grobovima u Ninu.[116]

U V fazu može se datirati jedna zmijolika fibula iz Biograda (sl. 19, br. 2). Nađena je prije I svjetskog rata (?), ali podaci o njezinu nalazu i točan položaj nalaza nisu poznati. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 1578.[117] Fibula je duga 10,1 cm. Ima zmijolik luk sa sedlastim udubljenjem po sredini. Na jednoj strani prelazi u oprugu od jedne zavojnice, a igla je odlomljena i nedostaje. Na drugom kraju prelazi u dugu nogu koja se produžava i završava u prema luku zavinuti jezičac. Noga i jezičasti završetak na njezinu kraju identični su kao na lokalnoj varijanti ranolatenskih fibula koje su tipične i veoma česte u V fazi liburnske kulture.[118] Prema tome ova fibula iz Biograda kombinacija je kasnih varijanata zmijolikih fibula i lokalne varijante ranolatenskih fibula do koje je došlo u V fazi razvoja liburnske kulture. Kombiniranje i miješanje pojedinih elemenata različitih tipova fibula često je kod Liburna, osobito u VI ili zadnjoj fazi razvoja njihove kulture.

Sasvim slična fibula kao fibula iz Biograda u liburnskoj kulturi kao i na području cijele naše zemlje nalazi se još jedino u grobu 7 iz Zatona kod Nina, samo se razlikuje u pojedinostima, kao po oštrom završetku sedlastog dijela luka, različitom presjeku luka, manjem jezičastom završetku noge fibule iz Zatona. Ali, u osnovi su obje fibule identične. Prema sitnim razlikama fibula iz Zatona može biti nešto starija od biogradske, što potvrđuje i ostali sadržaj groba, koji se može datirati u VI st.[119] Prema nešto razvi-

[116] Š. Batović, Arch. iugosl. VI, 1965, str. 62, T. V, 7; isti, Nin u pravijesti, Nin, 1968, str. 28, T. X.

[117] Podatke mi je ljubazno pružio kolega I. Marović, na čemu mu i ovdje zahvaljujem.

[118] Š. Batović, Arch. iugosl. VI, 1965, str. 65, T. XI; isti, Nin u pravijesti, Nin, 1968, str. 29, T. XVI.

[119] Š. Batović, Arch. iugosl. VI, 1965, str. 55 i d., T. XV.

jenijim svojstvima i jednakoj nozi biogradske fibule s lokalnom varijantom ranolatenskih fibula, fibula iz Biograda mora se datirati u V st.

Sasvim slične ili identične fibule nalaze se u Picenumu.[120] Upravo s tim područjem u Italiji Liburni su imali jake veze, pa su nalazi ovih fibula na oba područja također razumljivi. Pojedinačno su takve fibule raširene i na području Lacija.[121] Međutim, u jugoistočnoj Italiji ili Apuliji nalaze se često prethodnici ovih fibula koje umjesto jezičcem na kraju noge završavaju kuglicom,[122] poput lučnih fibula s dugom nogom iz VII i VI st. Sasvim je očito, po čestoj pojavi takvih fibula u južnoj Italiji, kao i po njihovim tipološkim svojstvima, da su se razvile na tom području.

Zato po svemu izgleda da su se naše fibule iz Zatona i Biograda razvile po ugledu na te fibule iz Italije.

Posljednja ili VI faza u razvoju liburnske kulture mnogo je bolje poznata. Izraziti ostaci ove faze našli su se u Jagodnji Gornjoj, Stabnju i Murteru. Najobilnije je zastupljena u Jagodnji, gdje se na položaju Gradina nedavno našla ostava od preko 80 pretežno srebrnih predmeta, nešto brončanih i predmeta od stakla i jantara (T. XII).[123] Uglavnom su to ukrasni predmeti. Ostava se našla između dvaju vijenaca bedema. Sastoji se od ovih predmeta: 1 kasna varijanta brončane certosa fibule, 7 srebrnih certosa fibula s kuglicom u obliku vaze na kraju noge, 4 brončane ranolatenske fibule lokalnog tipa, 2 takve srebrne fibule od kojih je na jednoj nanizano 8 srebrnih prstenova, 5 srebrnih pločastih fibula, 1 kolut vjerojatno narukvica od srebrne žice s 4 nanizana privjeska, koji oponašaju novce grčke kolonije Metaponta, 1 brončana ukrasna igla s diskastom glavom, 1 brončani prsten s krunom u obliku diska, 1 srebrna cjevasta kutijica ukrašena valovitim meandrom s privjescima u obliku prstenčića od žice i trapezastog oblika, a visi na kasnoj čunolikoj naušnici, 9 potkovastih naušnica od srebrne žice sa zrnom jantara na osovini jedne, tri su nanizane

[120] M. Gervasio, Bronzi arcaici e ceramica geometrica nel Museo di Bari, str. 57; E. Brizio, Atri — Necropoli preromana..., Not. d. scavi, 1902, str. 250, sl. 38, 40; G. Pellegrini, Fermo, Not. d. scavi, 1908, str. 254, sl. 2; R. Mengarelli — R. Paribeni, Norma, Not. d. scavi, 1909, str. 257, sl. 20; I. Dall'Osso, Guida illustrata del Museo Nazionale di Ancona, 1915, sl. na str. 131; Marshall, Catalogue of Jewellery, 1911, T. XXI, 1397, 1398.

[121] Gervasio, sp. dj. u bilj. 120, str. 57; Not. d. scavi, 1909, str. 257, sl. 20; Bull. pal. ital. XXXVII, 1911, str. 140—141, T. VIII, 1.

[122] Gervasio, sp. dj. u bilj. 120, str. 56, 87 i d., T. VII, 8, 9, VIII, 7, XI, 10, XII, 7; M. Mayer, Apulien vor und während der Hellenisirung, 1914, T. 5, br. 7; A. Jatta, Bull. pal. ital. XXX, 1904, str. 70—71; O. Montelius, Civilisation primitive en Italie I, 1895, T. 9, br. 113.

[123] Š. Batović, Biograd, vodič, 1970, str. 5, 8. Ostava se cjelovito i šire obrađuje na drugom mjestu.

na dvije kasne čunolike naušnice, a dvije na kolutu žice, 1 narukvica od srebrne žice s naizmjenično omotanom žicom i valovitim meandrom, privjesak od pletene žice koji omotava dva staklena zrna s ugraviranim životinjskim figurama, viseći o tri prstena, s trapezastim privjescima, zatim 5 ovalnih zrna jantara, 1 brončana pinceta, 2 brončane udice, pa više ulomaka predmeta.

U Murteru su 1908. god. nađeni srednji dijelovi luka dviju pločastih fibula od bronce i pozlaćenog srebra ukrašeni ukucanim trokutićima, točkama i crtama, kao i iskucanim krugovima i točkama.[124] Vjerojatno su te fibule nađene prilikom Jelićevih iskapanja na Gradini (sl. 19, br. 3, 4).

Uz to se iz ove faze našla grčka i gnathia keramika s crnim firnisom na gradini Trojan i pokraj Gradine na Murteru.

Sadržaj i svojstva materijala ostave iz Jagodnje uglavnom odražavaju komponente cijele zadnje faze liburnske kulture. Predmeti manjim dijelom imaju svojstva domaće kulture, ili su to oblici predani iz prethodnih faza, nastali razvojem na domaćem tlu, kao varijante certosa fibula ili ranolatenske fibule. Veći dio predmeta nije bio prije poznat, a nastao je pod utjecajem helenističkih ili etruščanske kulture, ili su neki predmeti uvezeni s područja tih kultura. Odatle i upotreba plemenitih metala. Pločaste fibule nastale su na liburnskom području i bitno su svojstvo ove faze liburnske kulture, ali su se razvile pretežno pod utjecajem pojedinih svojstava iz etruščanske kulture. Potpuno jednake fibule sadrži grob 76 iz Nina i grob 80 iz Asserije (danas Podgrađe kod Benkovca), a poznate su i iz okolice Rijeke.[125] U istim grobovima iz Nina i Asserije nalaze se i drugi jednaki predmeti, kao certosa fibule sa završetkom noge u obliku vaze, ranolatenske fibule, kolutovi s omotanom žicom i valovitim meandrom, cjevaste kutije s valovitim meandrom, pletena žica, prstenovi, potkovaste naušnice ili kasne čunolike naušnice. Odnosno sadržaj tih grobova gotovo je jednak kao u ostavi iz Jagodnje, pa se i ostava jasno može datirati u stariji stupanj ili u VI A fazu, ili u IV i III st. Jednak materijal sadrži i jedan grob s helenističkim svojstvima i materijalom iz Nadina. Pojedini jednaki predmeti našli su se i u drugim liburnskim nalazištima. Potkovasta naušnica sa zrnom jantara poznata je jedino iz Medviđa, a dva slična primjerka s nepoznatog nalazišta

[124] Š. Batović, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru IV—V, 1959, str. 426, 437—439, sl. II, 5, 6, T. V, 7, 8; VI—VII, 1960, str. 412, 418; isti, Plattenfibeln aus Kroatien (Hrvatska), Germania 36, 3/4, 1958, str. 362, 365—366, 372, sl. 2, br. 4—5, T. 47, br. 3—4.

[125] Š. Batović, Arch. iugosl. VI, 1965, str. 65 i d., T. XII, XIII; isti, Nin u prapovijesti, Nin, 1968, str. 29—30, T. XVIII; isti, Germania 36, 3/4, 1958, str. 368, T. 48, br. 1—4, 6; isti, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru IV—V, 1959, str. 439 i d., T. VI, 14, VII, 15—20.

u Arheološkom muzeju u Splitu.[126] Dvije staklene geme grčki su import i jedini dosad poznati primjerci na liburnskom području. U našoj zemlji našle su se još jedino u grobovima u Vičoj Luci na otoku Braču, gdje se prema grčkoj keramici i drugim predmetima datiraju u IV st.[127] i slične u japodskim grobovima u Kompolju u Lici.[128] Novci Metaponta našli su se u Ljupču, u grobu 76 iz Nina i dr.,[129] pa su ih Liburni mogli lako oponašati.

Ovdje je važno naglasiti da su u VI fazi slabe domaće tradicije liburnske kulture, da prevladavaju strani utjecaji, što odgovara slabljenju liburnske privrede, političke moći i utjecaja na Jadranu, koje su istisnuli Grci i Etruščani, kao i društvenom raslojavanju Liburna.

Dvije fibule iz Murtera imaju nešto mlađa svojstva i datiraju se u mlađi stupanj, VI B liburnske kulture ili u III—I st. uporedo s grobom 82 iz Nina koji uz ostalo sadrži jednake pločaste fibule.[130]

S ovom fazom, ili rimskim osvajanjem ovih krajeva, početkom I st. n. e., kao i na cijelom liburnskom području i ovdje prestaje samostalan razvoj liburnske kulture a time i prapovijest.

Time smo ukratko dotakli pojedine faze prapovijesti biogradskog područja na osnovu kulturnih ostataka. Prema tome o načinu života, privredi i oblicima društva veoma se malo može reći. Može se samo općenito zaključiti, što vrijedi i za Liburne u cjelini, da su i ovdje osnovne grane privrede bile stočarstvo i zemljoradnja, a bili su poznati također ribolov, lov, sakupljačka djelatnost, kao i obrt, trgovina i razmjena dobara.

Gledajući u cjelini, prapovijesni razvoj ovog područja, zbog slabe istraženosti, ne može se još uočiti ni neprekidno pratiti. Starije kameno i brončano doba još su potpuno nepoznati. Može se donekle naslutiti samo kulturni razvoj u toku željeznog doba, jer otada postoji najviše ostataka (naselja, groblja, keramika), osobito iz I i VI faze u razvoju liburnske kulture. Tada je biogradsko područje u potpunosti sastavni dio liburnske kulture. Ipak to područje, pored slabe istraženosti, pruža neke pojave, koje se

[126] Š. Batović, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru VI—VII, 1960, str. 403 i d., sl. IV, 15, 16, T. IX, 27.

[127] M. Nikolanci, Contacts gréco-illyriennes sur la côte est de l'Adriatique, Arch. iugosl. V, 1964, str. 53.

[128] R. Bižić-Drechsler, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju, 1955—1956. god., Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu, Ser. III, sv. II, 1961, str. 88, T. XXXIV, 3.

[129] Š. Batović, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru IV—V, 1959, T. VIII, 24; VI—VII, 1960, str. 415—416.

[130] Š. Batović, Germania 36, 3/4, 1958, sl. 2, T. 47, br. 1—4; isti, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru IV—V, 1959, sl. II, T. III, 3, V; isti, Arch. iugosl. VI, 1965, T. XIV, 1, 2; isti, Nin u prapovijesti, Nin, 1968, T. XIX, 3, 4.

zasad nisu našle na ostalom području sjeverne Dalmacije, kao što su bakarne sjekire iz bakarnog doba, najranije ostatke željeza, lučne fibule s više odebljanja na luku i s ukrasom izravno vezanim uz prethodne fibule u obliku violinskog gudala, što jasno govori o njihovu razvoju iz tih fibula i na ovom tlu, zatim brončani mač s jezičastom ručicom iz I faze liburnske kulture, lučna fibula bez odebljanja i ukrasna igla s diskastom glavom, iz II faze, pa staklene geme iz VI faze.

Time se znatno proširuje poznavanje prapovijesti cijele sjeverne Dalmacije, a uočavaju se pojedini novi vidovi razvoja života i kulture i na širim područjima.

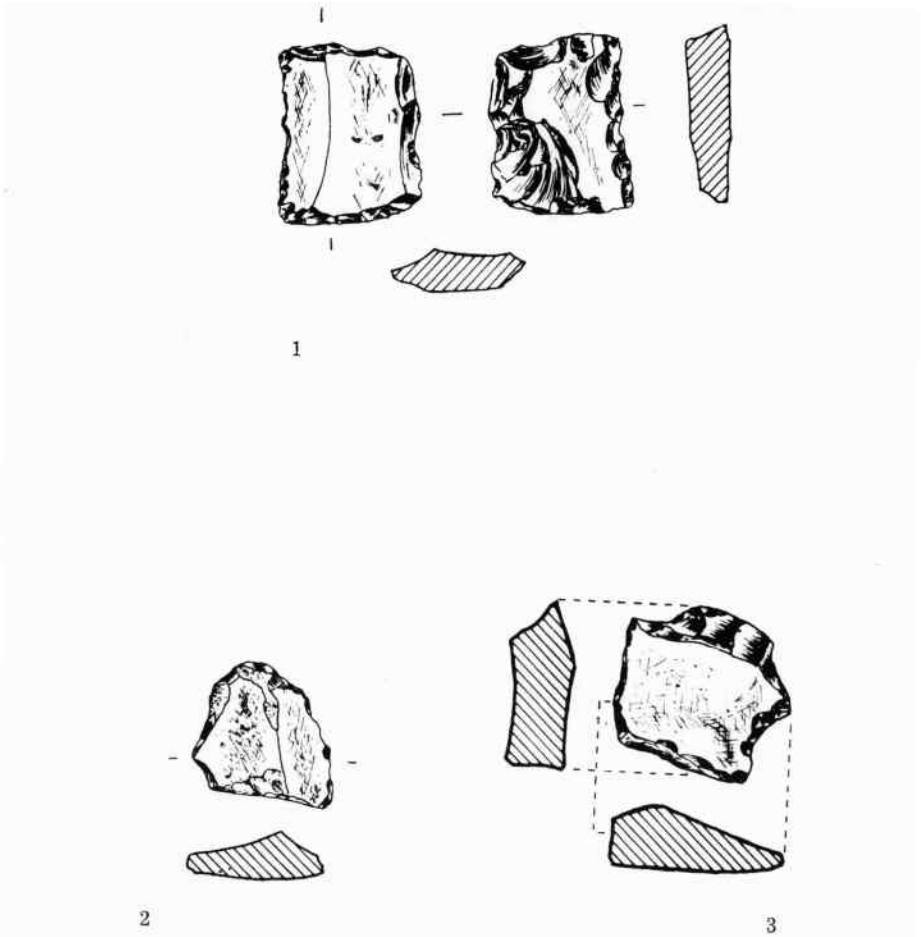

Sl. 1. Kremeni predmeti: 1. iz Pakoštana, 2. iz Crvene Luke, 3. iz Pašmana. Omjer 1:1.

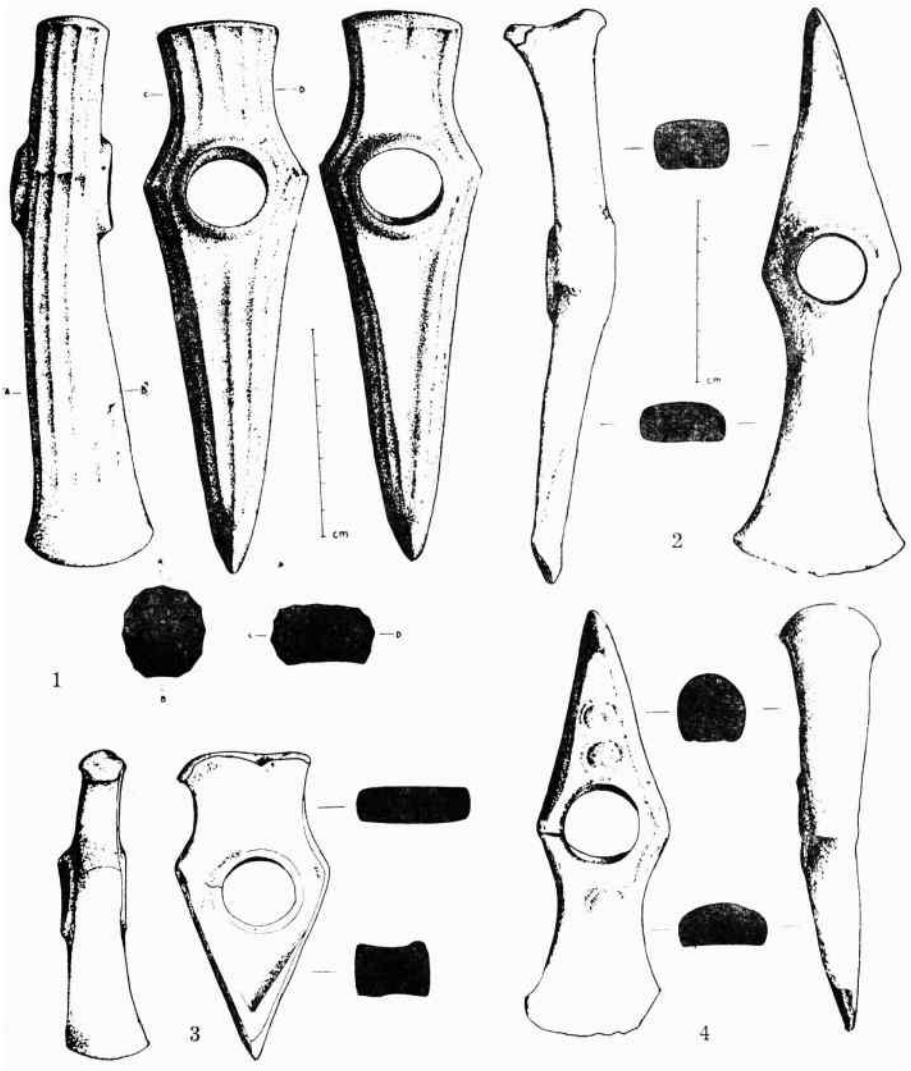

Sl. 2. Bakrene sjekire iz Stabnja.

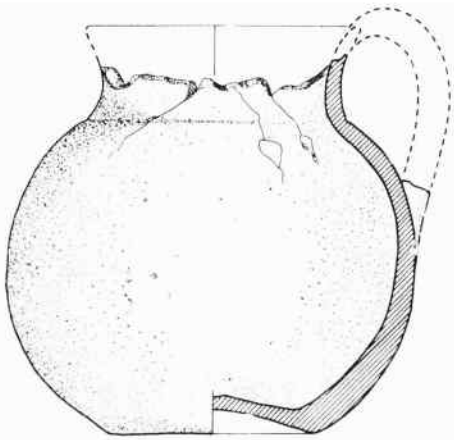

Sl. 3. Liburnska zemljana posuda iz groba u Pakoštanima, omjer 1:2.

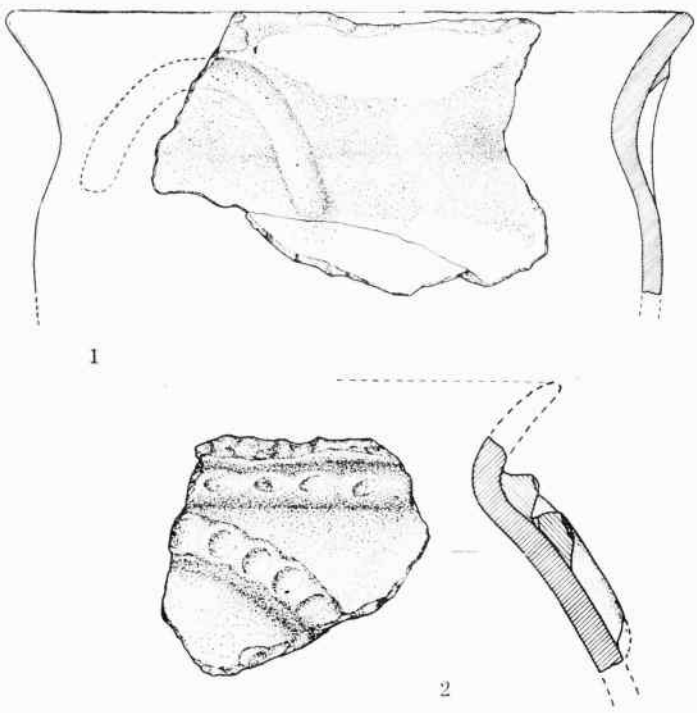

Sl. 4. Liburnske zemljane posude s gradine Kostelj kod Pakoštana. Br. 1 omjer 1:3, br. 2 omjer 1:2.

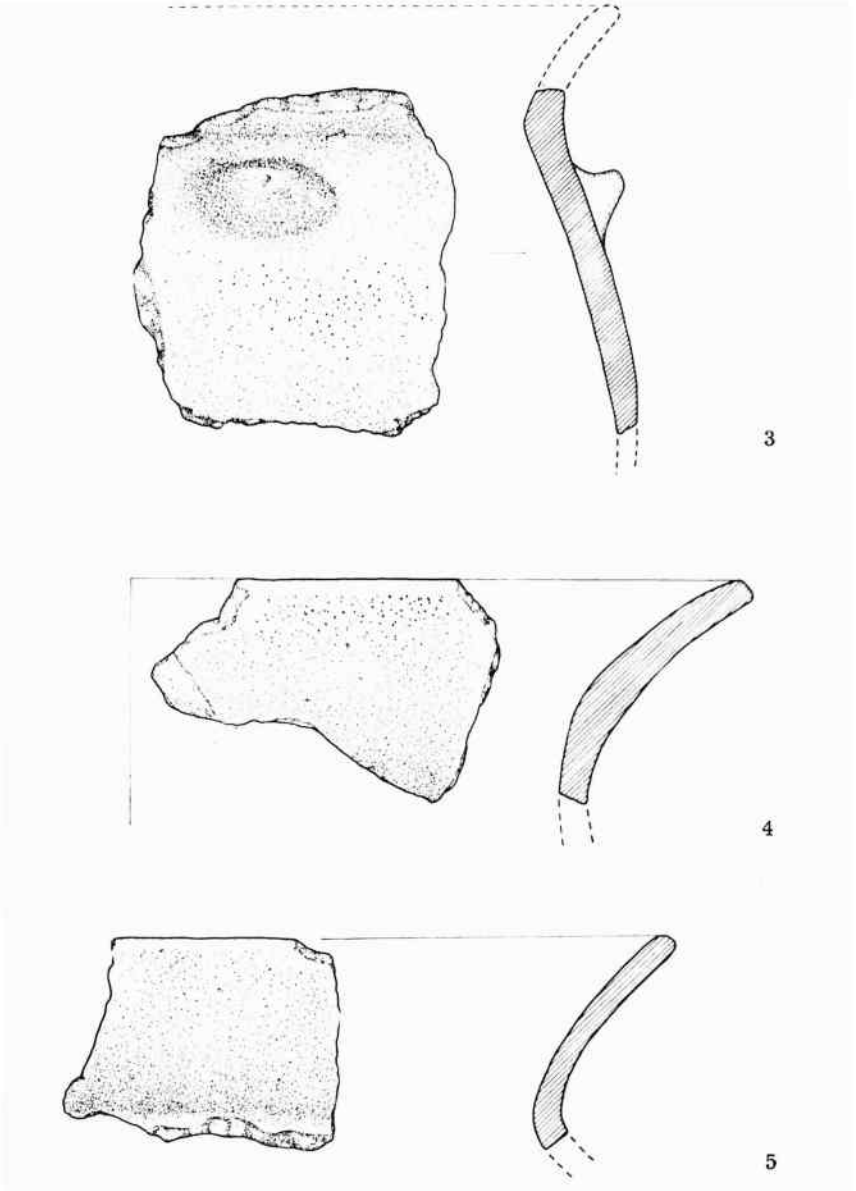

Sl. 4. Liburnske zemljane posude s gradine Kostelj kod Fakoštana Br. 3—5 omjer 1:2.

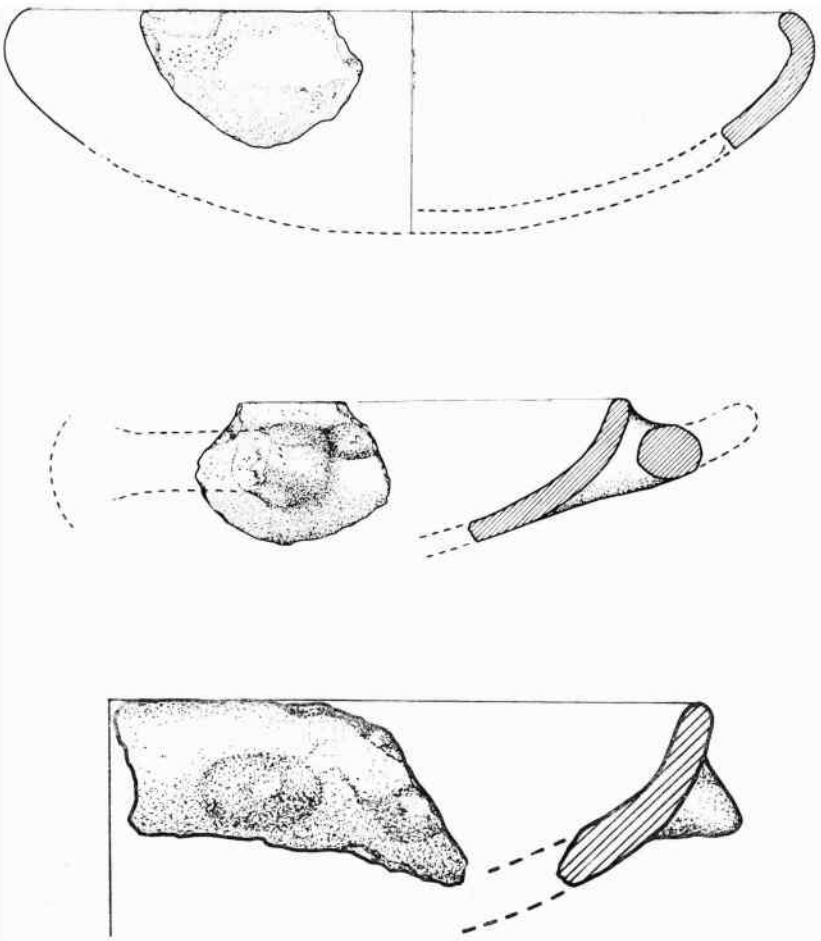

Sl. 5. Liburnske zemljane posude s gradine Kostelj kod Pakoštana. Br. 1, 2 omjer 1:2; br. 3 omjer 1:1.

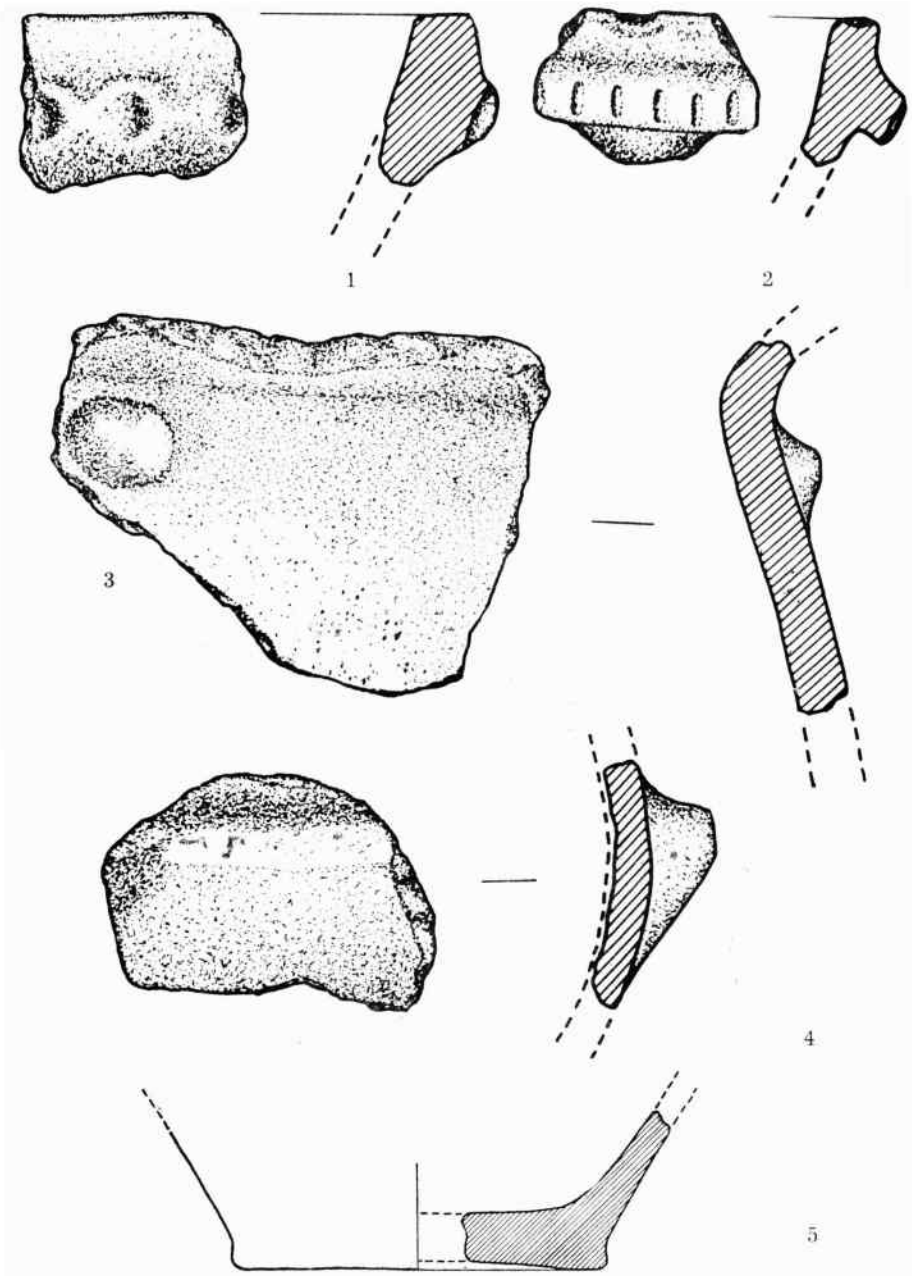

Sl. 6. Liburnske zemljane posude s gradine Kostelj kod Pakoštana. Br. 1—4 omjer 1:1, br. 5 omjer 1:2.

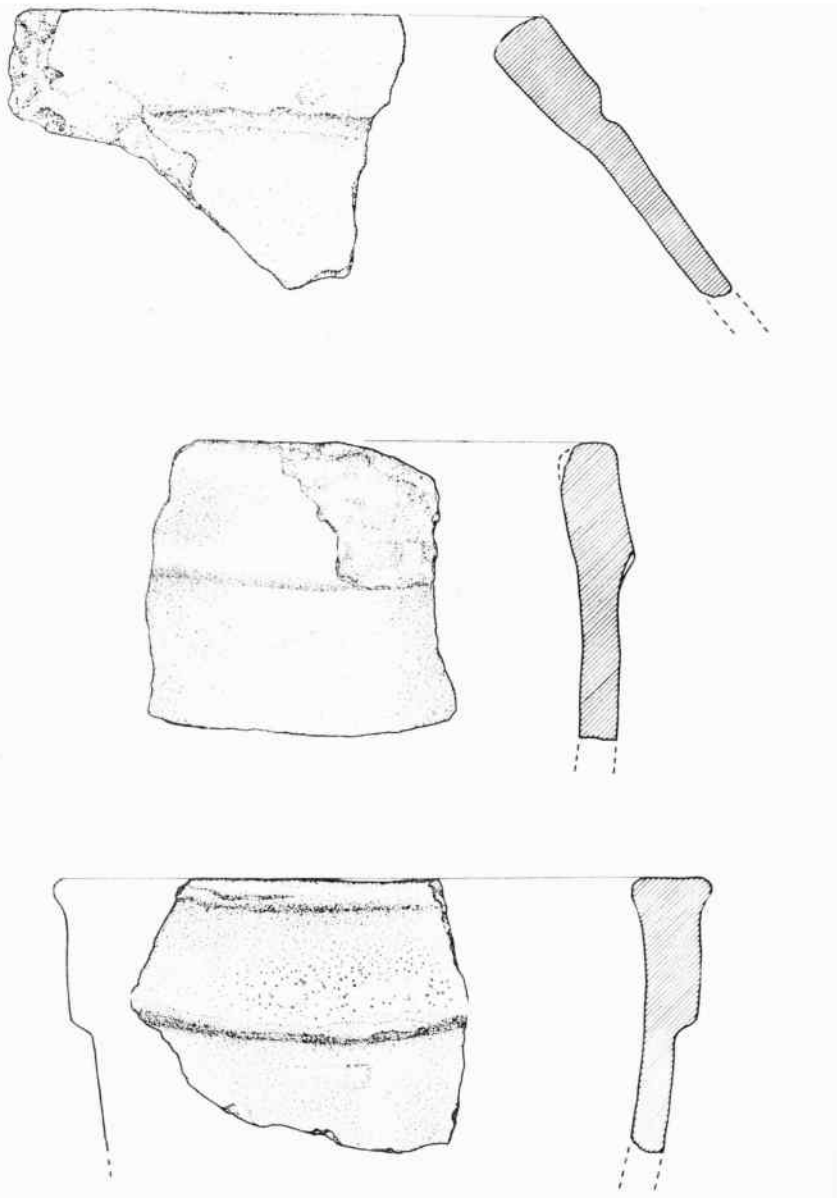

Sl. 7. Liburnske zemljane posude s gradine Kostelj kod Pakoštana, omjer 1:2.

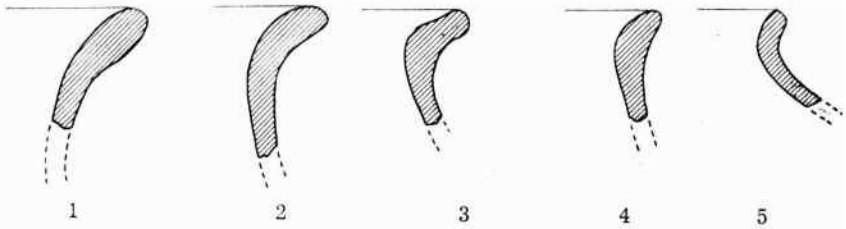

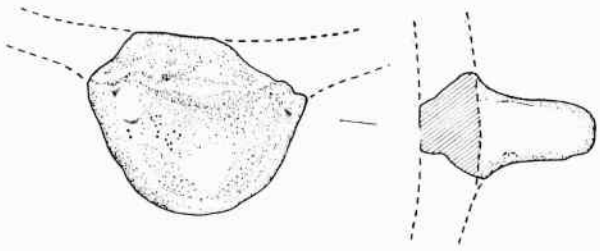

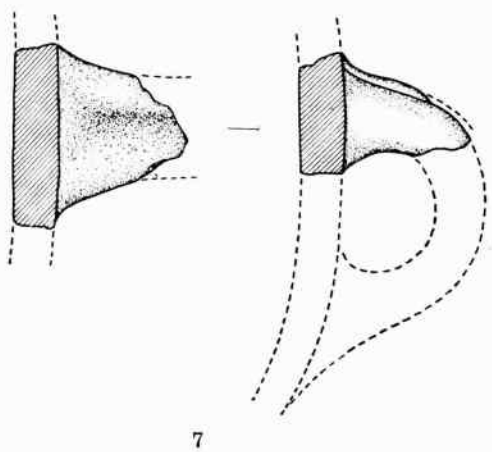

Sl. 8. Liburnske zemljane posude s gradine Trojan u Stabnju, omjer 1:2.

Sl. 9. Liburnska zemljana posuda s gradine Trojan u Stabnju, omjer 1:4.

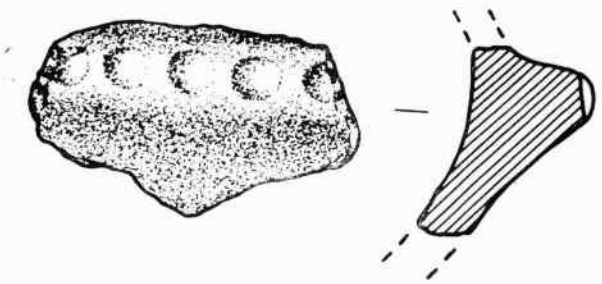

1

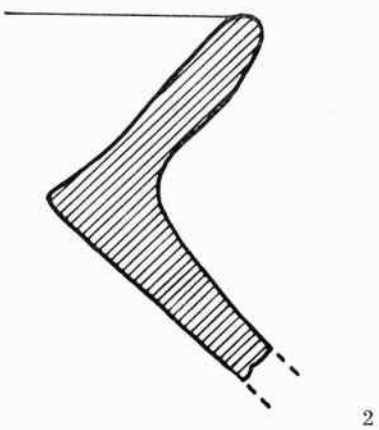

2

Sl. 10. Liburnske zemljane posude s gradine Čelinka u Dragama, omjer 1:1.

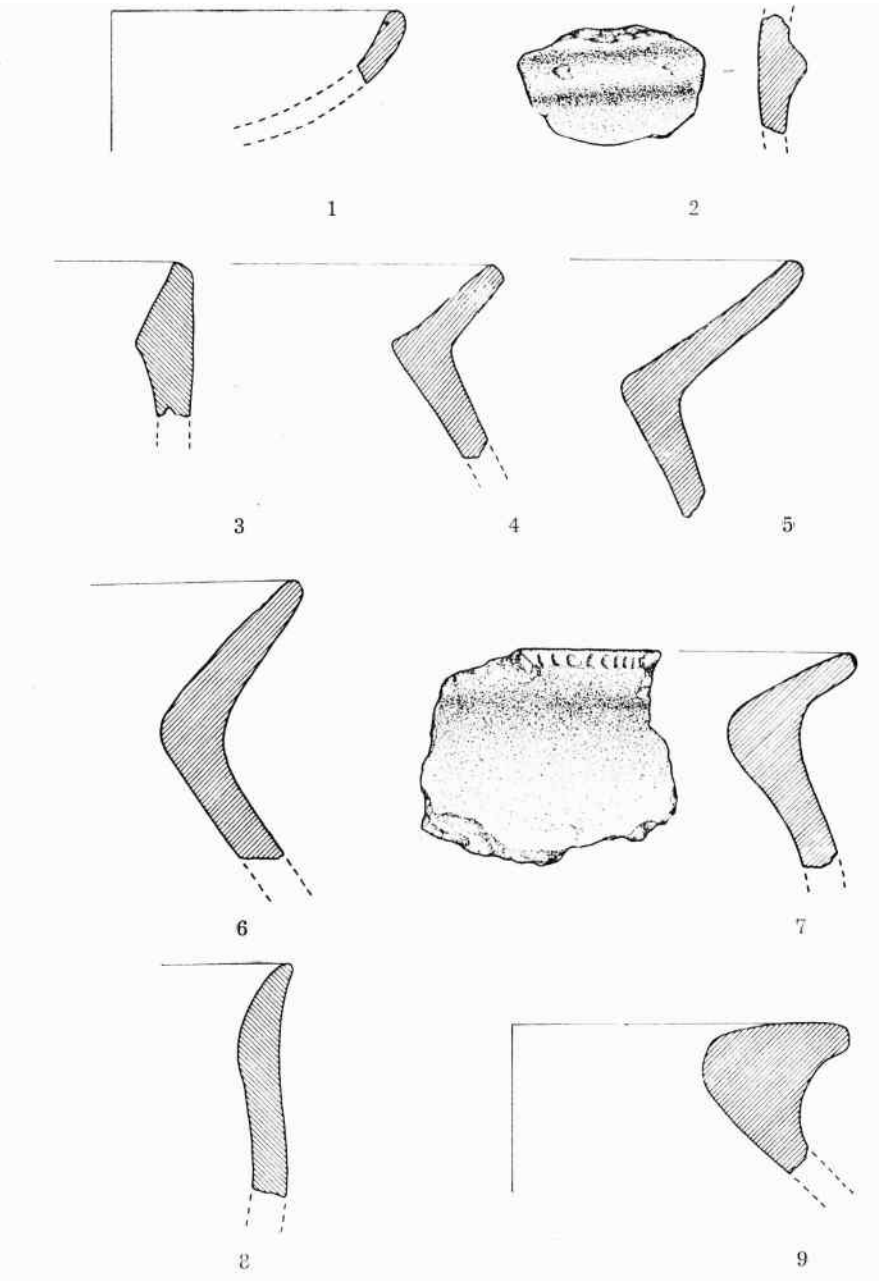

Sl. 11. Liburnske zemljane posude s gradine Vrčevo u Gorici, omjer 1:2

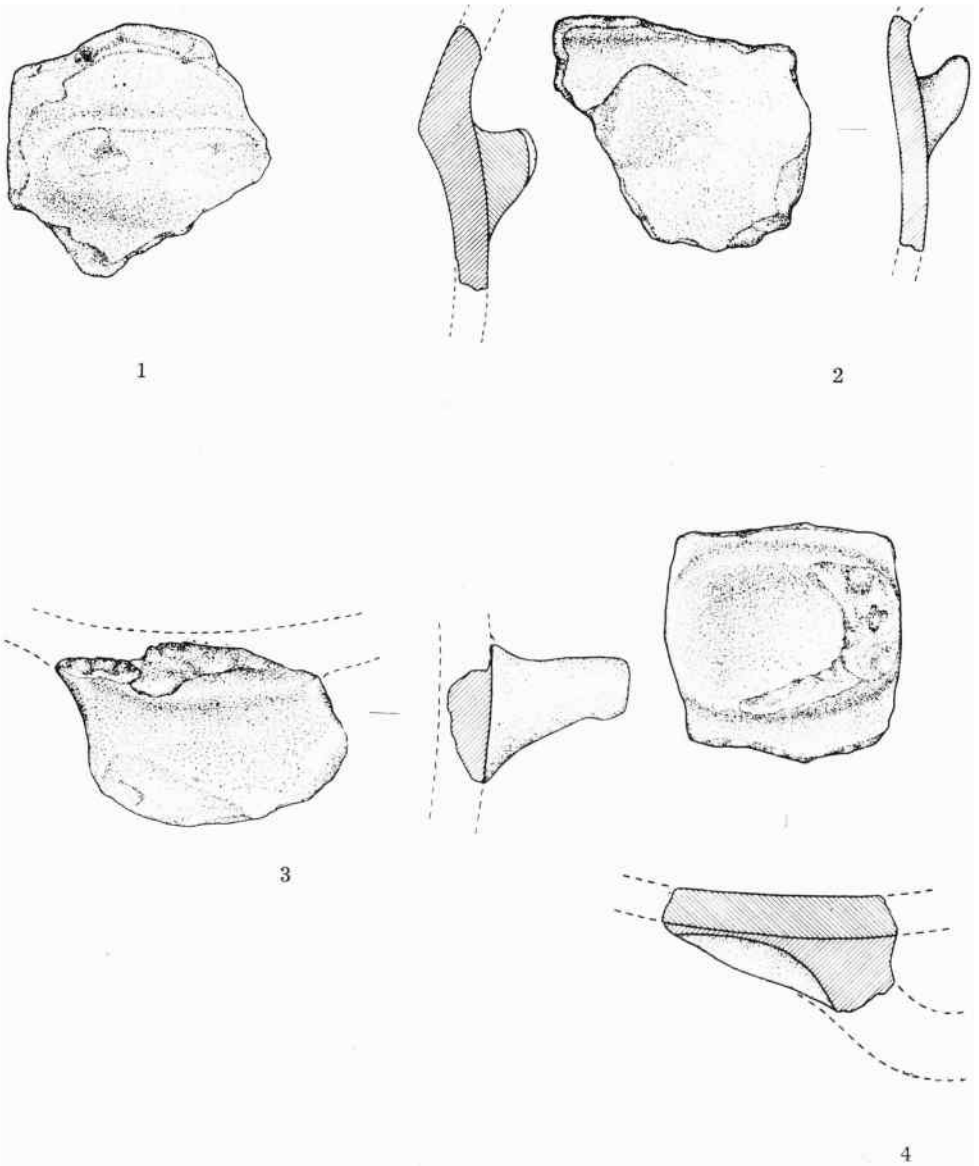

Sl. 12. Liburnske zemljane posude s gradine Vrčevo u Gorici, omjer 1:2.

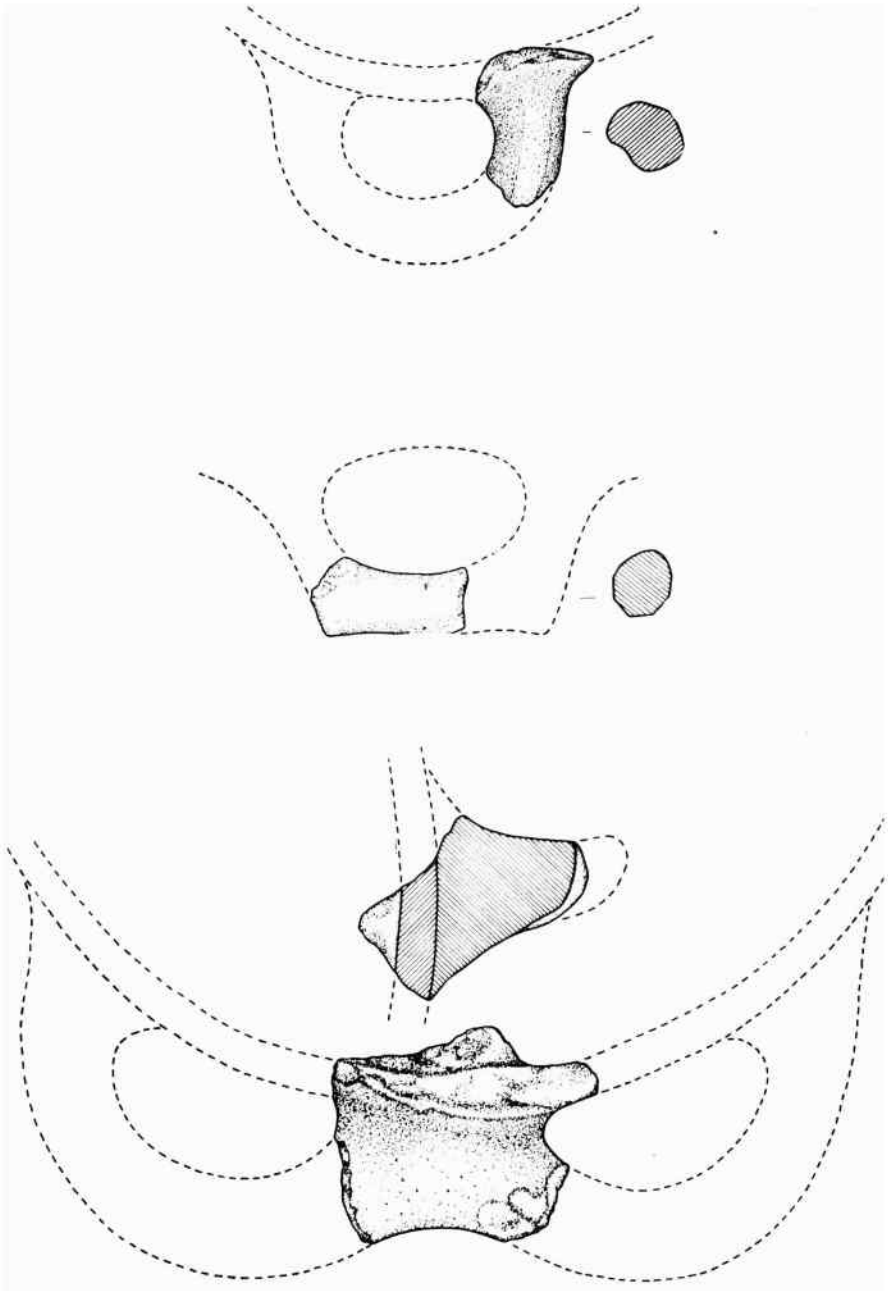

Sl. 13. Liburnske zemljane posude s gradine Vrčevo u Gorici, omjer 1:2

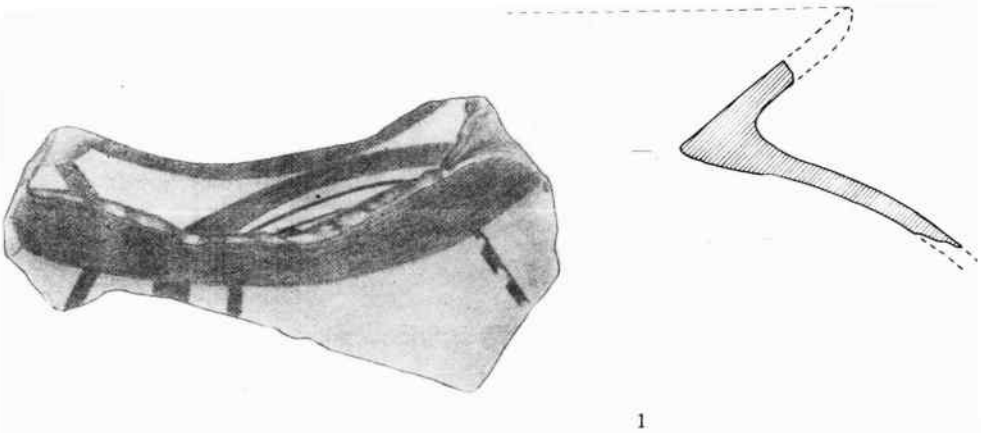

1

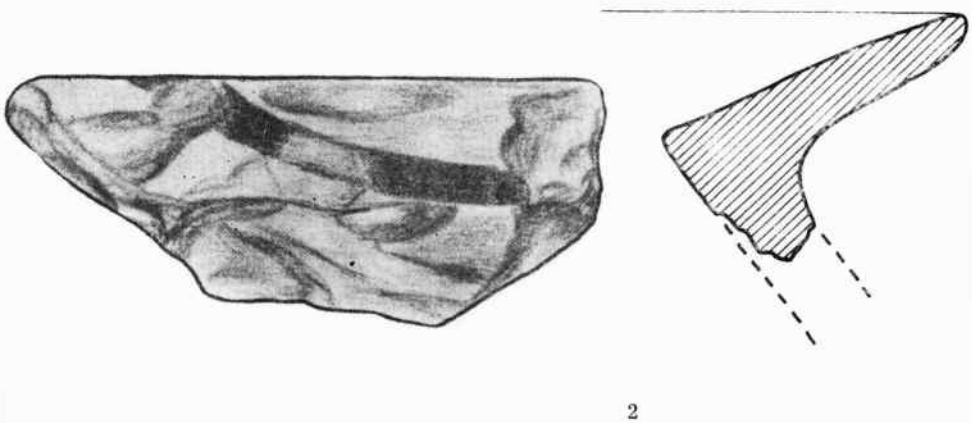

2

Sl. 14. Zemljane posude s bojanim ukrasom uvezene iz jugoistočne Italije (Apulija): 1. s gradine Kostelj u Pakoštanima, 2. s gradine Čelinka u Dragama. Br. 1 omjer 1:2, br. 2 omjer 1:1.

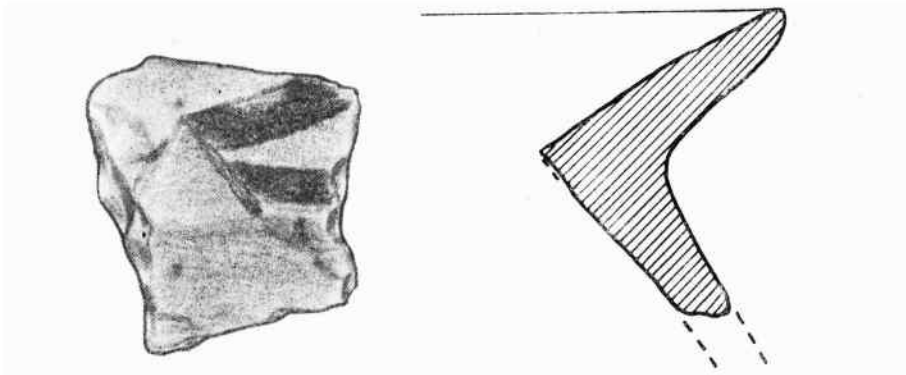

3

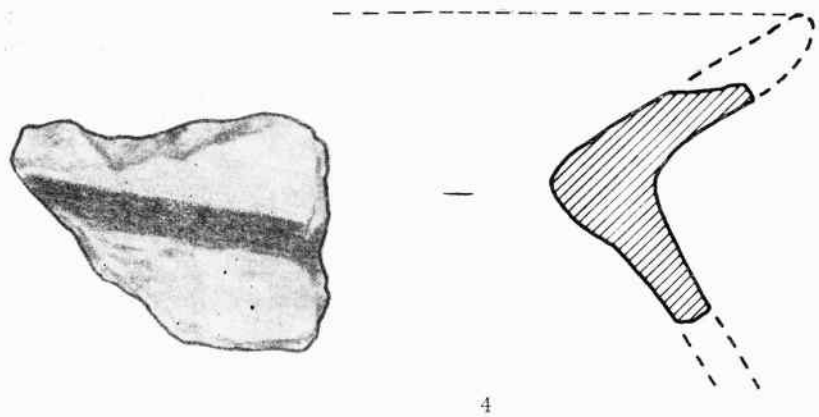

4

Sl. 14. Zemljane posude s bojanim ukrasom uvezene iz južne Italije (Apulija): 3. s gradine Čelinka u Dragama, 4. s gradine Vrčevo u Gorici. Omjer 1:1

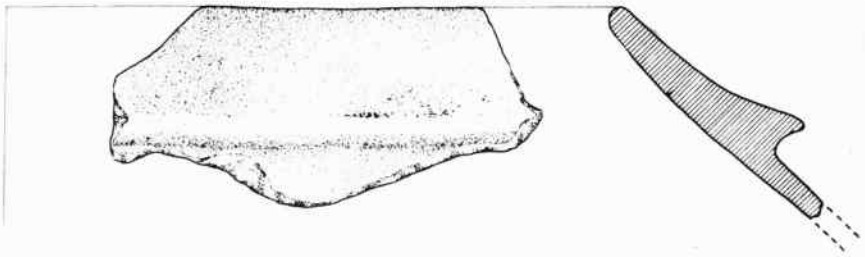

1

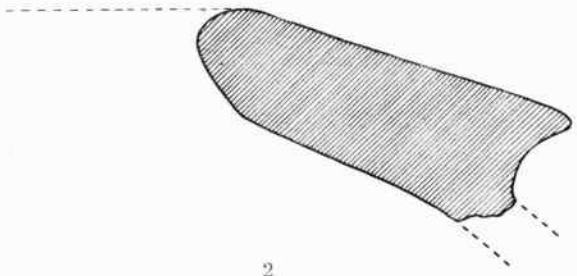

2

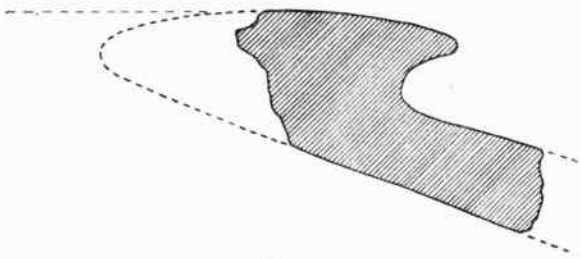

3

Sl. 15. Velike zemljane posude (dolia) uvezene iz južne Italije: 1. s gradine Kostelj u Pakoštanima, 2, 3. s gradine Čelinka u Dragama. Omjer 1:2.

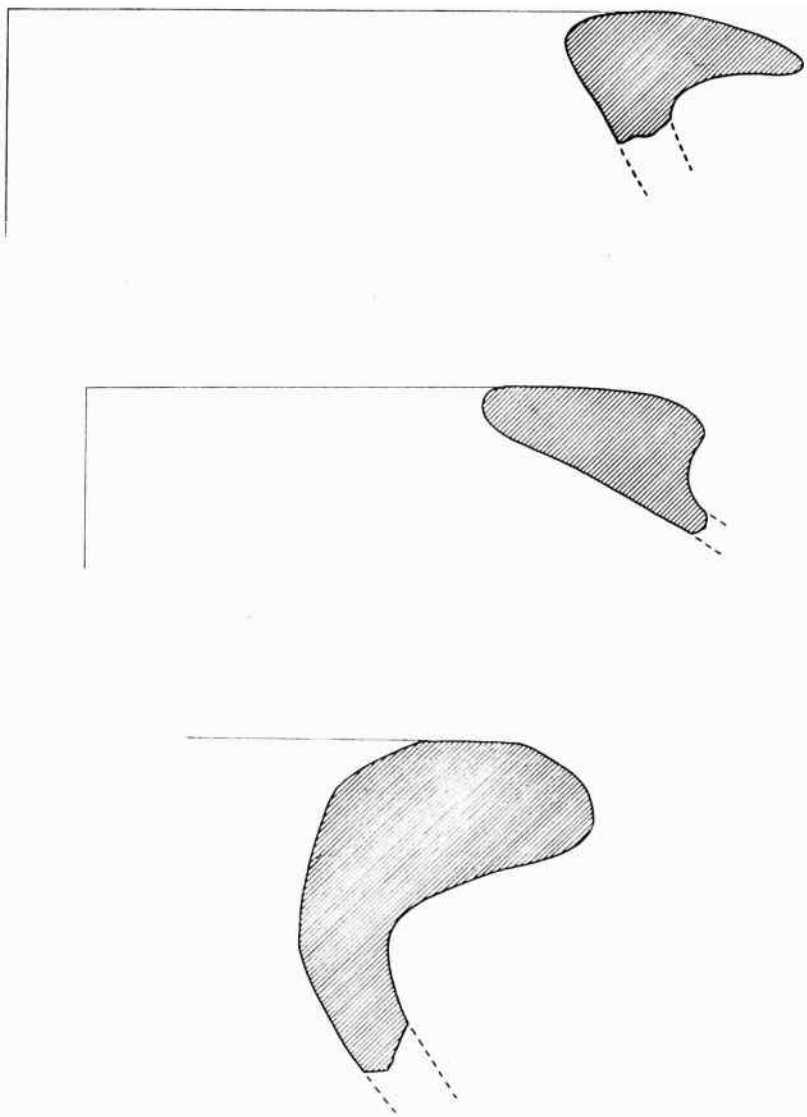

Sl. 16. Velike zemljane posude, uvezene iz južne Italije, s gradine Vrčevo u Gorici, omjer 1:2.

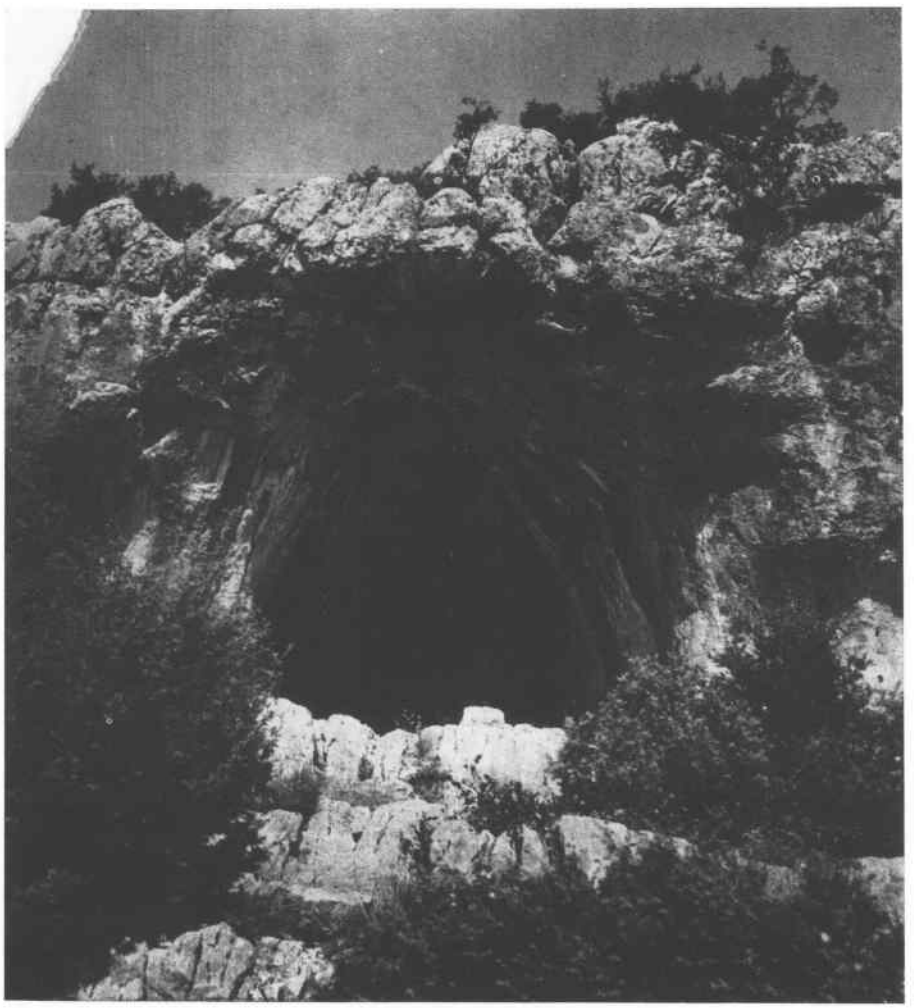

T. I. Pećina Buta kod Krmčine.

T. II. Bakrene sjekire iz Stabnja.

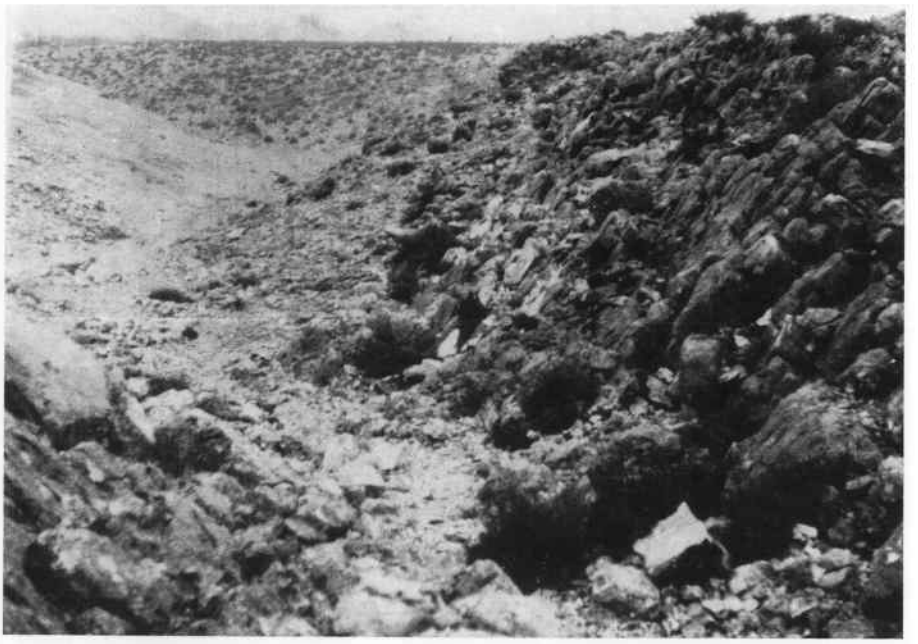

T. III. Gradina Trojan u Stabnju: 1. lijevo se vidi padina gradine i draga koja je okružuje, a krug na desnoj strani označuje položaj nalaza bakrenih sjekira, 2. dio sačuvanih bedema gradine.

T. IV. Gradina Trojan u Stabnju: pogled na gradinu sa sjevera.

T. V. Gradina Kostelj u Pakoštanima: pogled na kulturni sloj gradine na dijelu uništenom kamenolomom. U pozadini se vidi Vransko jezero.

1

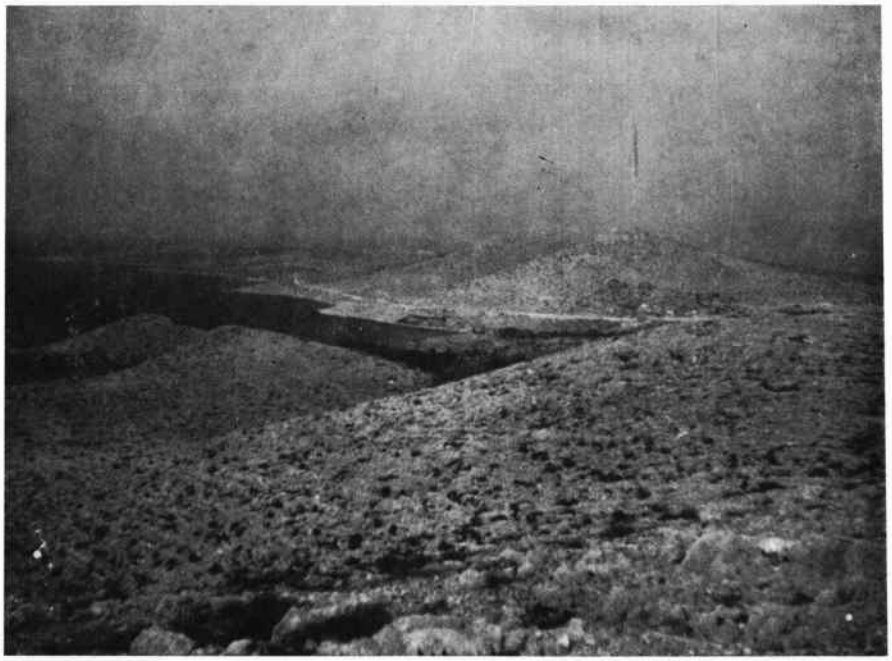

2

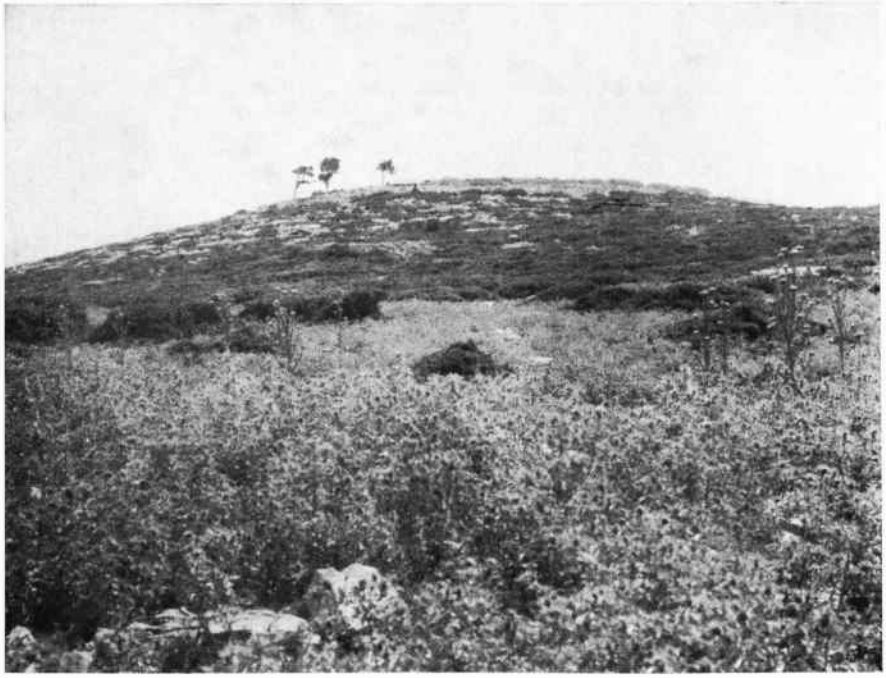

T. VI. Br. 1. Drage: pogled s gradine Kurela Velika prema sjeveru, na gradinu Čelinka, br. 2. gradina na Školju Velikom, otočiću ispred Pakoštana

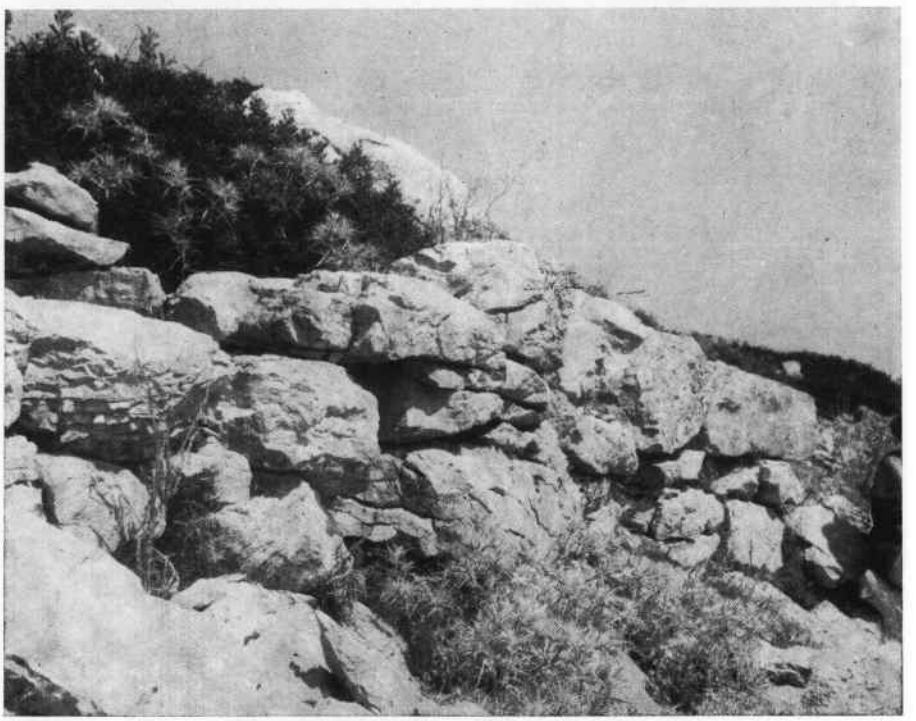

T. VII. Ostaci suhozidnih bedema gradine na Školju Velikom ispred Pakoštana.

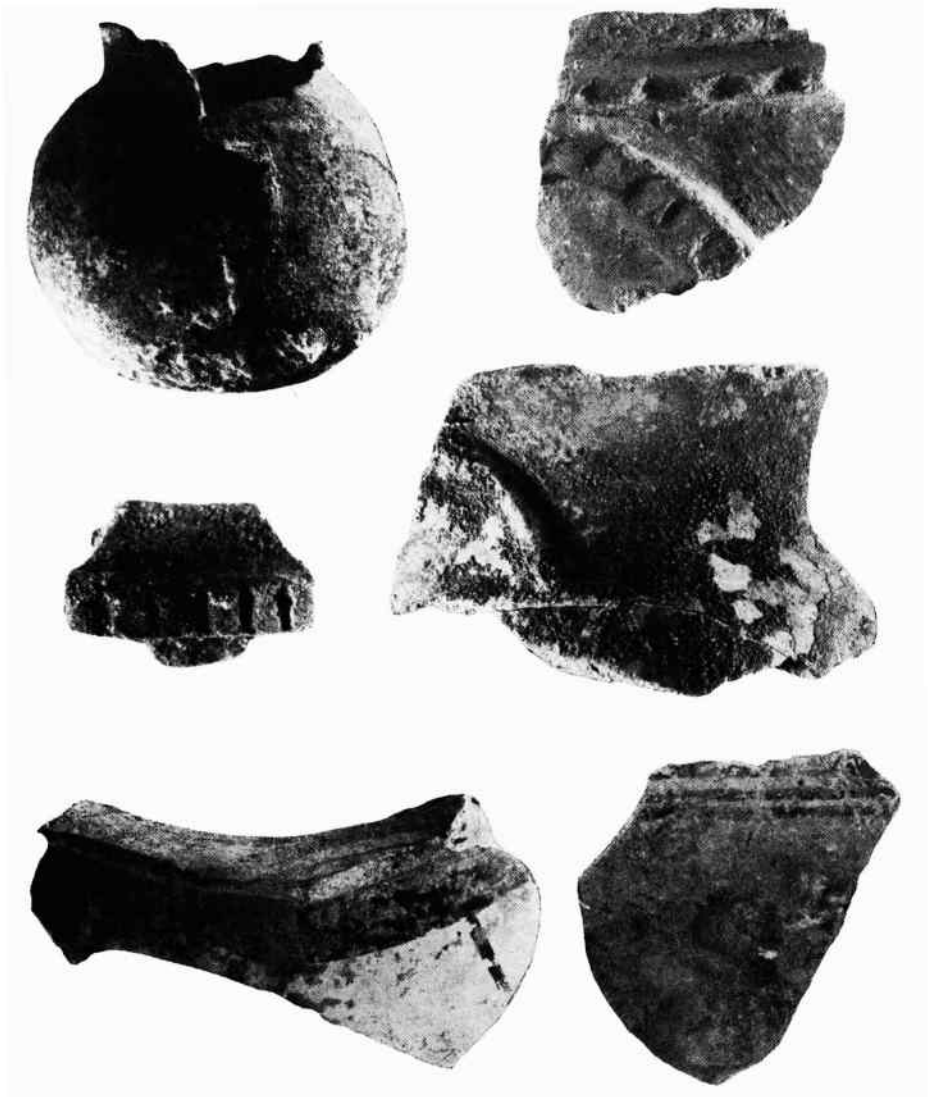

T. VIII. Liburnske zemljane posude: 1. iz groba u Pakoštanima, 2—4. s gradine Kostelj u Pakoštanima, 5, 6. uvezene zemljane posude iz jugoistočne Italije (Apulija) s gradine Kostelj u Pakoštanima.

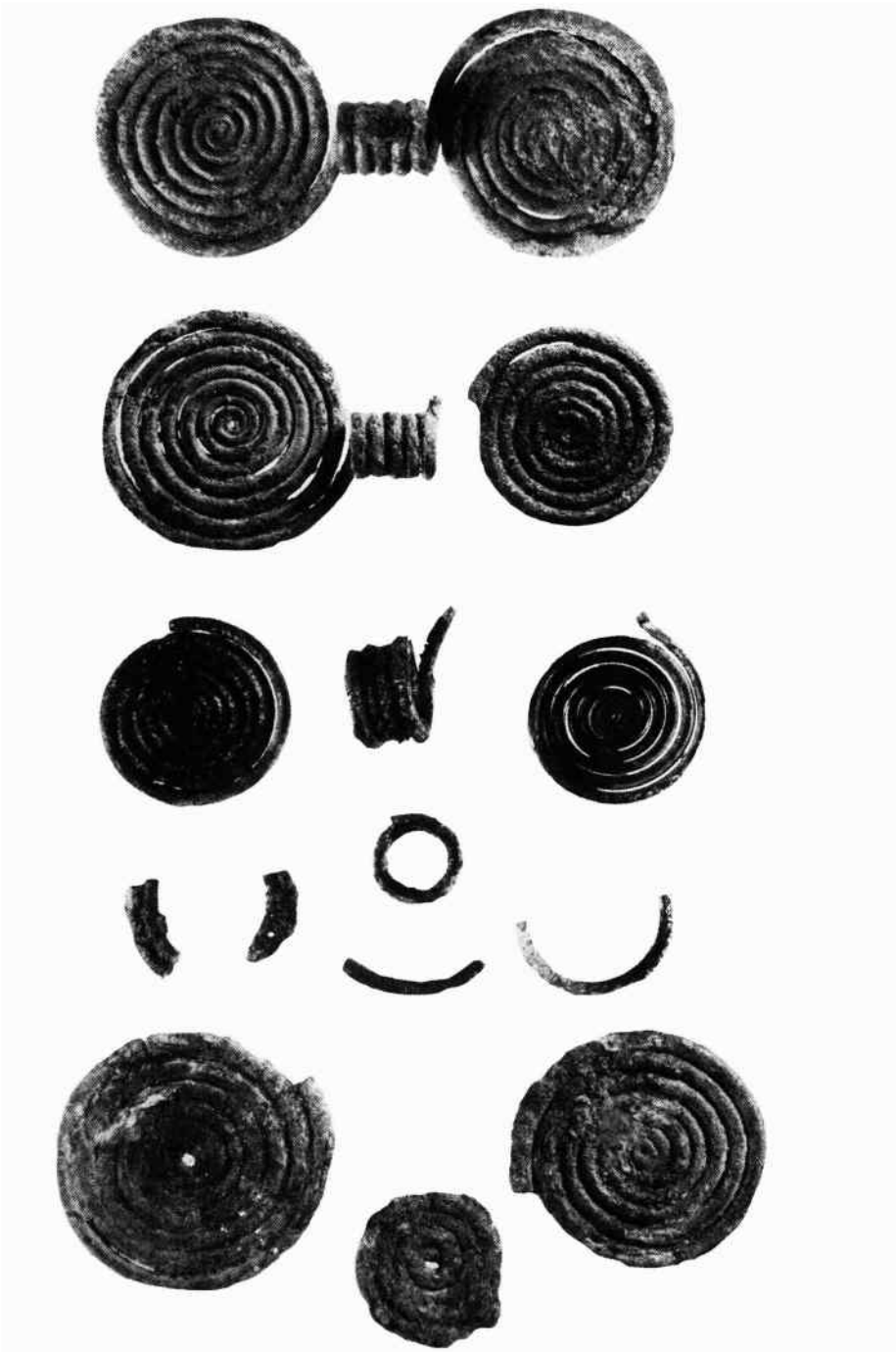

T. IX. Spiralno-naočarasti brončani privjesci iz Arheološke zbirke u Biogradu (nalazište nepoznato).

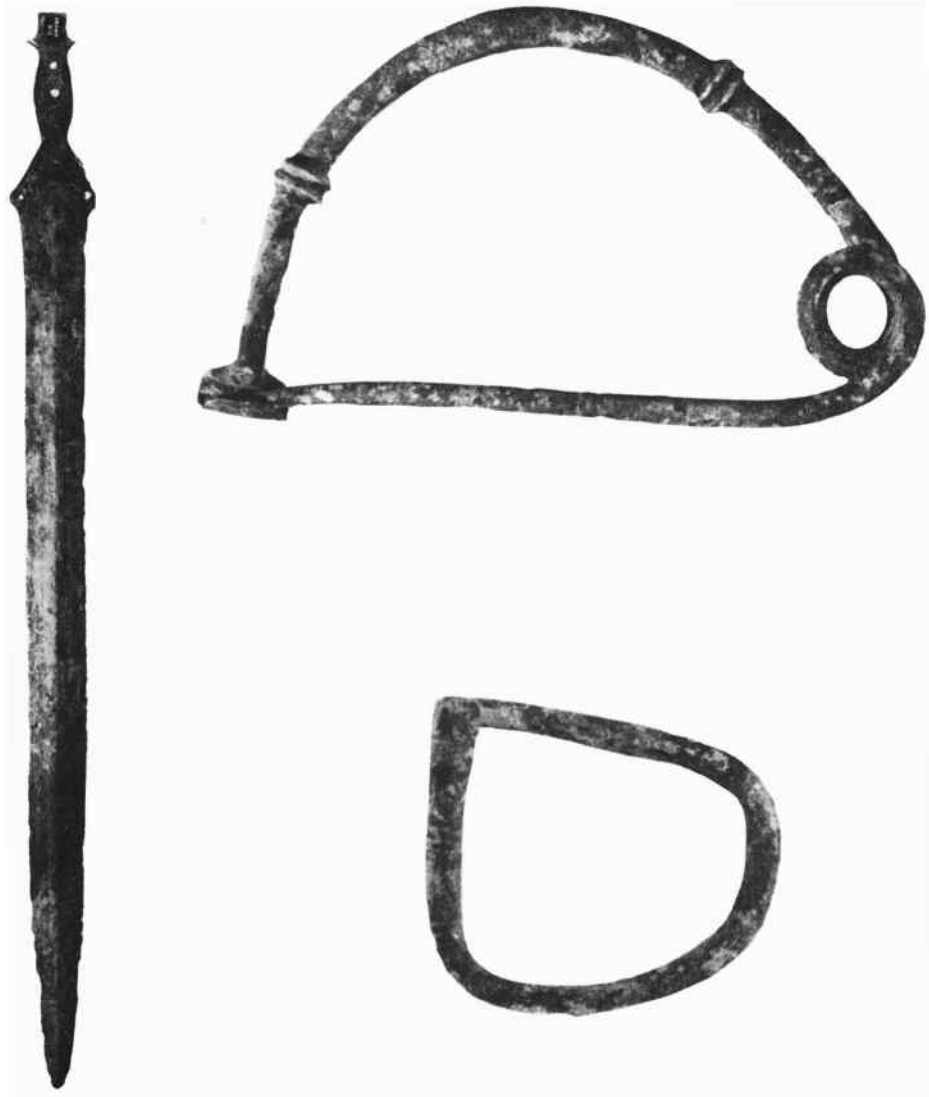

T. X. Brončani predmeti: 1. mač iz Vrane, 2. lučna spona (fibula) iz Raštana, 3. igla s gradine Kostelj u Pakoštanima.

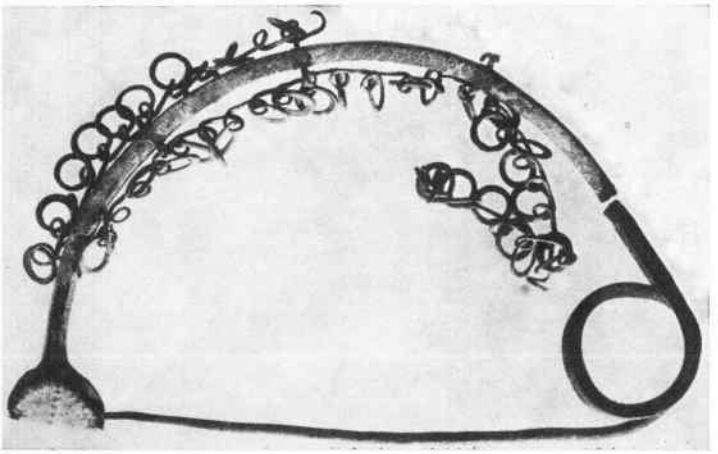

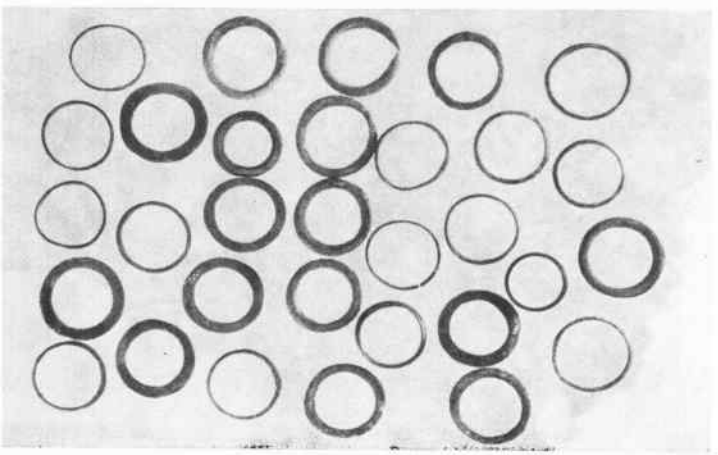

T. XI. Predmeti iz liburnskog groba u Filipjakovu.

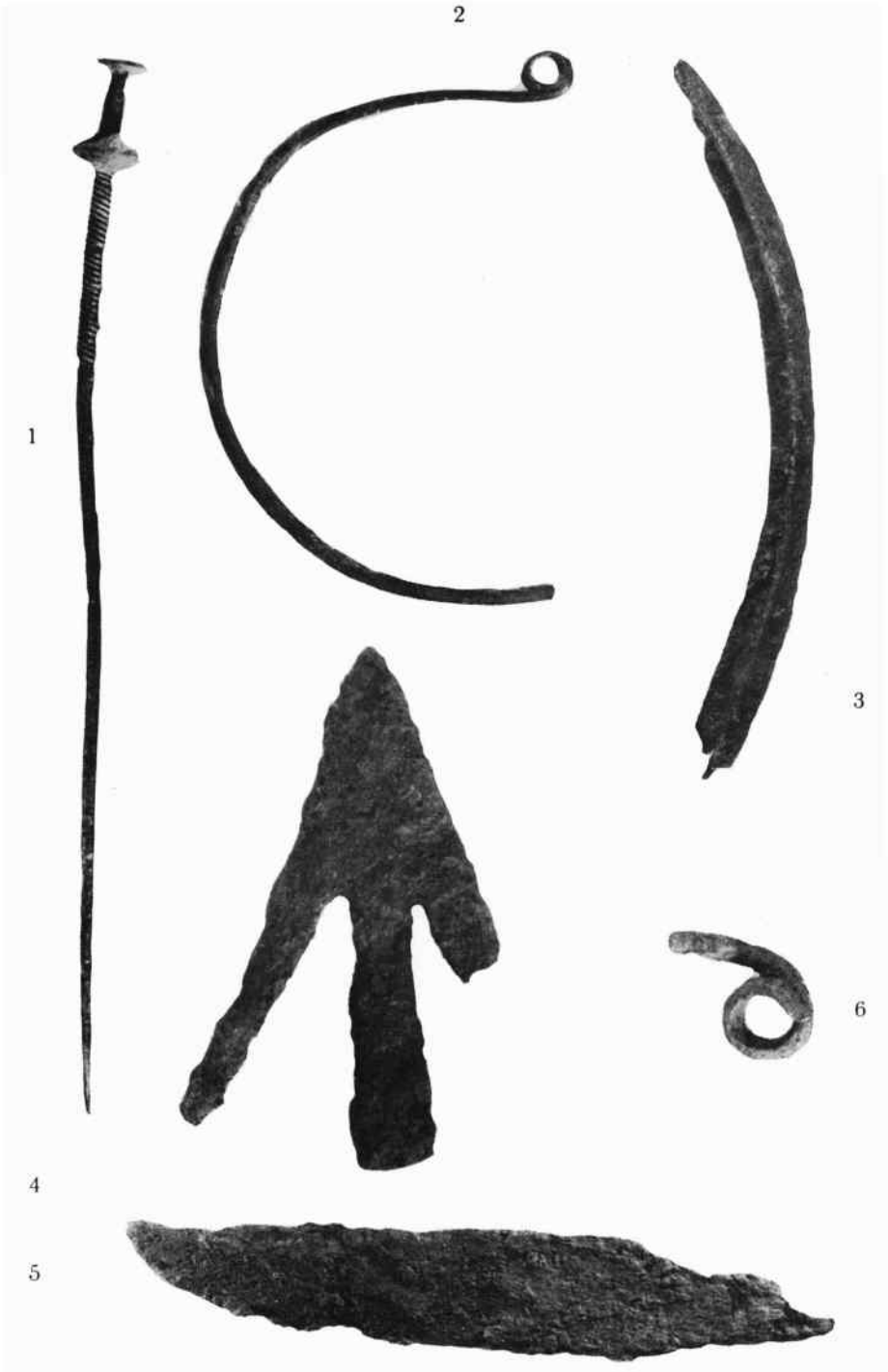

T. XII. 1—5. Predmeti iz Arheološke zbirke u Biogradu (nalazište nepoznato). 1. igla, 2, 3. ogrlice, 4. strelica, 5. nož, 6. fibula s gradine Kostelj u Pakoštanima. Br. 1—3, 6 iz bronce, 4, 5 iz željeza.

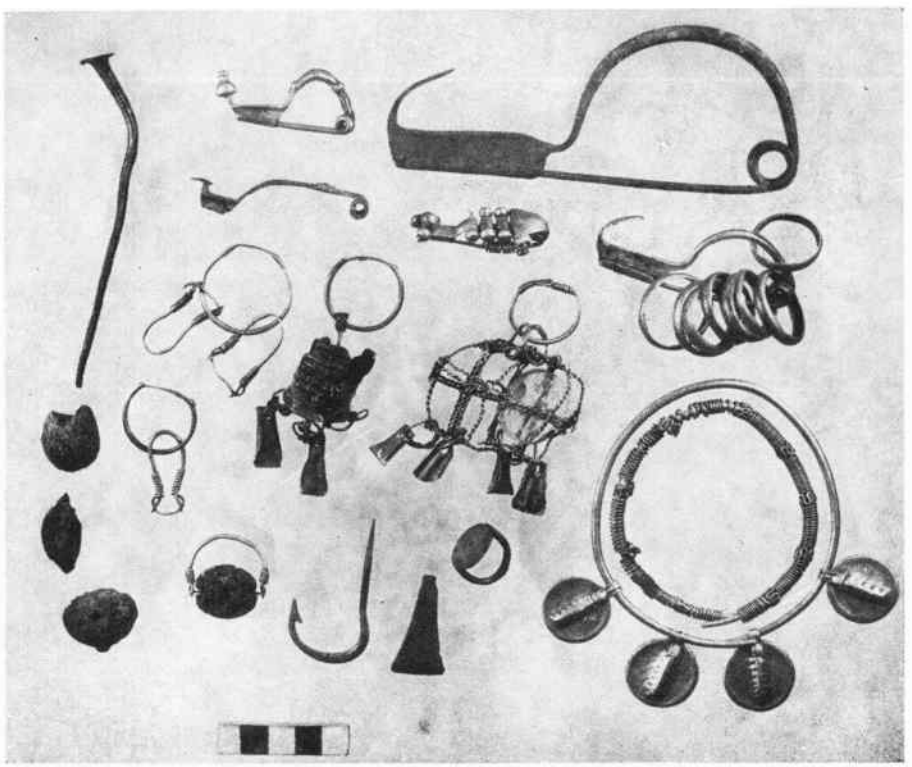

T. XIII. Izbor predmeta iz liburnske ostave s Gradine u Jagodnji Gornjoj.

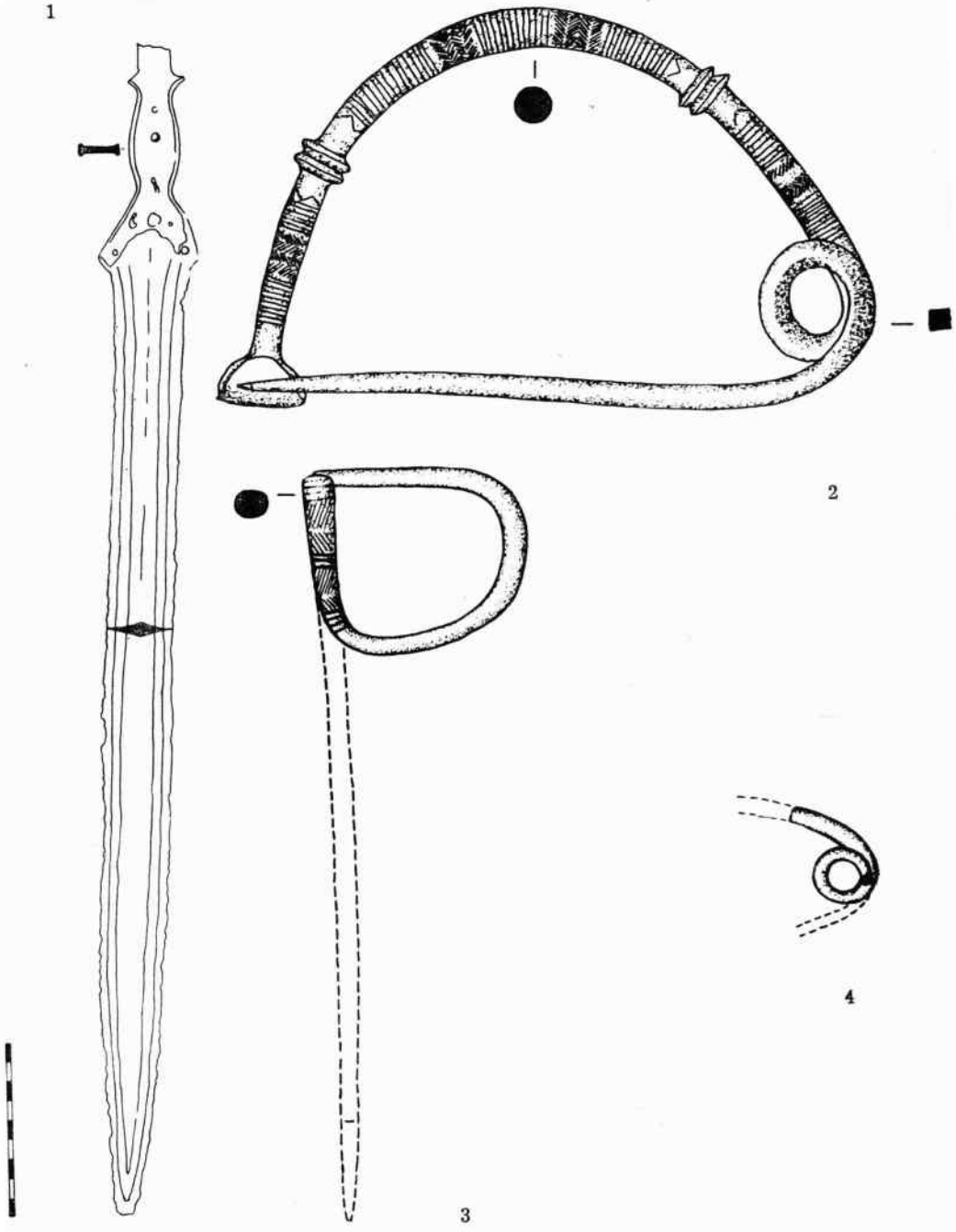

Sl. 17. Brončani predmeti: 1 mač iz Vrane, 2 spona (fibula) iz Raštana, 3, 4 ukrasna igla i ulomak fibule s gradine Kostelj kod Pakoštana. Br. 2—4 omjer 1:1.

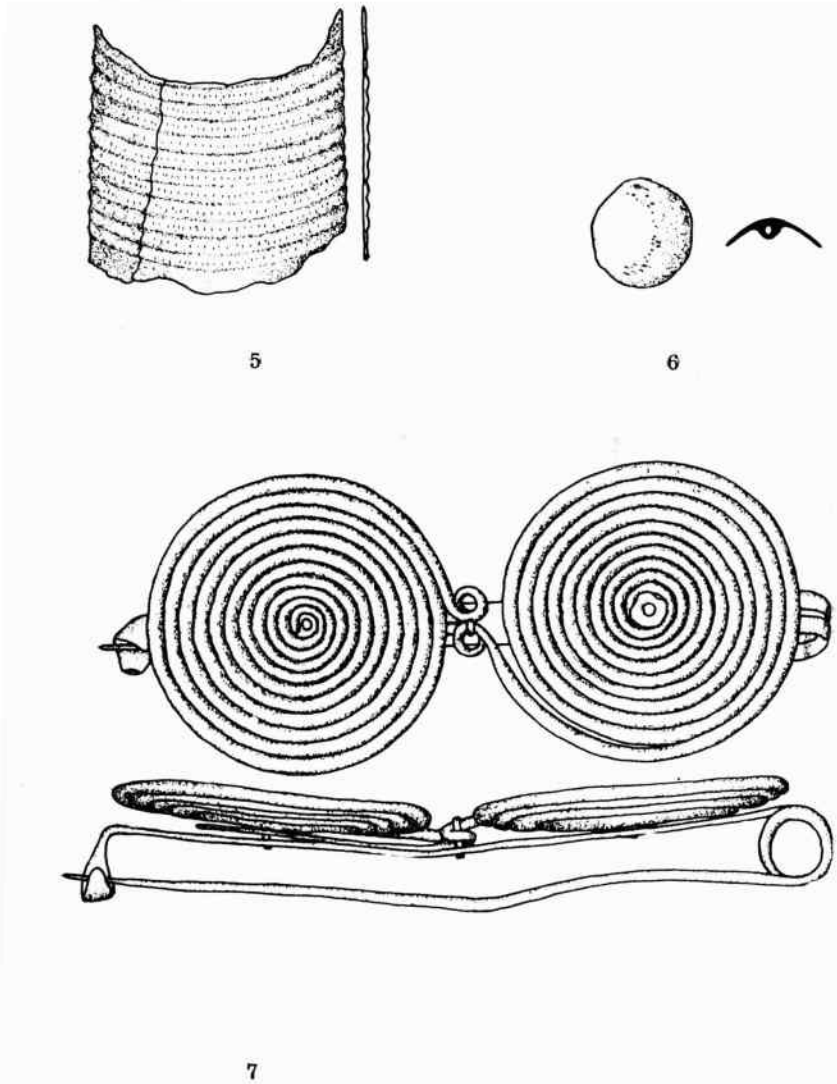

Sl. 17. Brončani predmeti s otočića Mali Vinik: 5 narukvica, 6 puca, 7 spiralna spona (fibula) (po I. Maroviću).

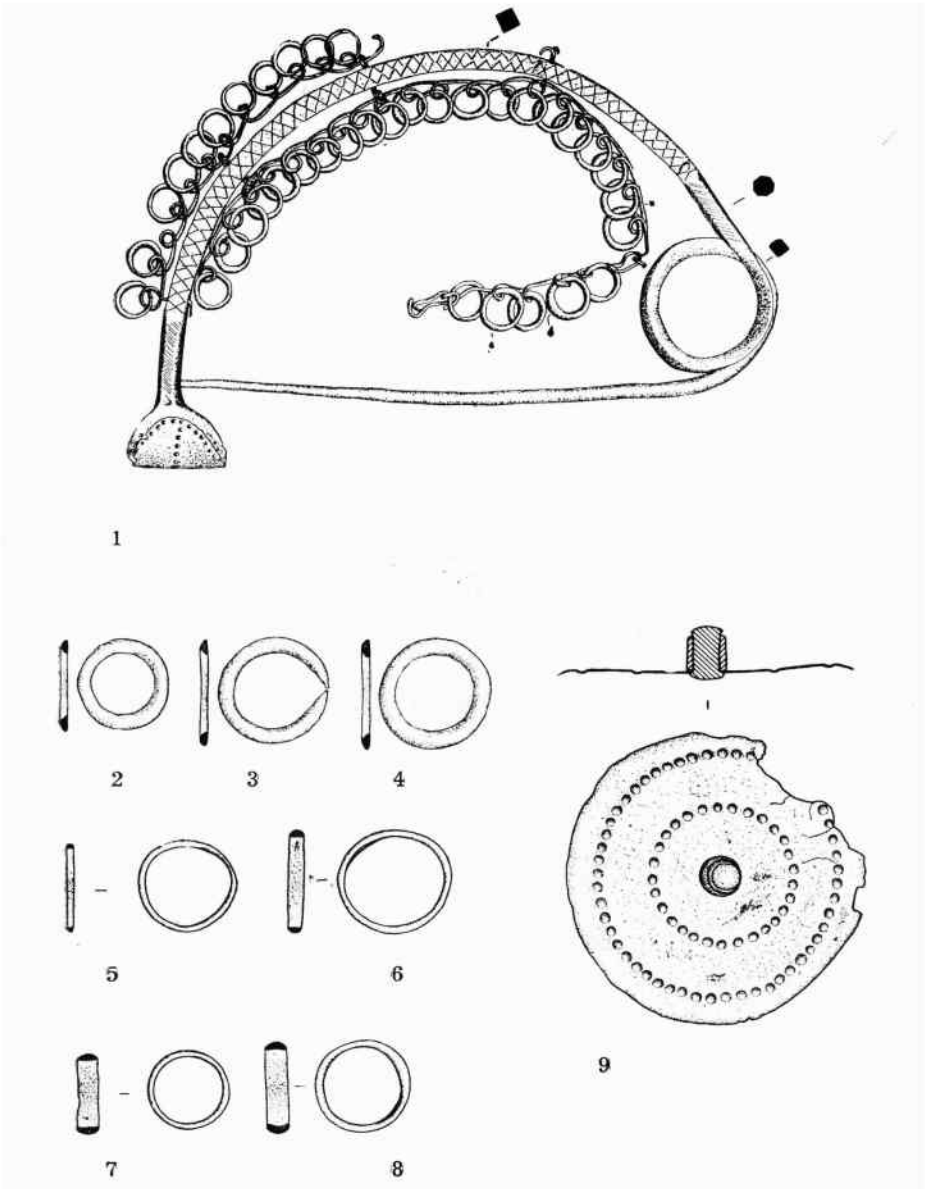

Sl. 18. Brončani predmeti iz liburnskog groba u Filipjakovu: 1 lučna spona (fibula), 2—8 prstenje i alkice, 9 ukrasni predmet. Omjer 1:2.

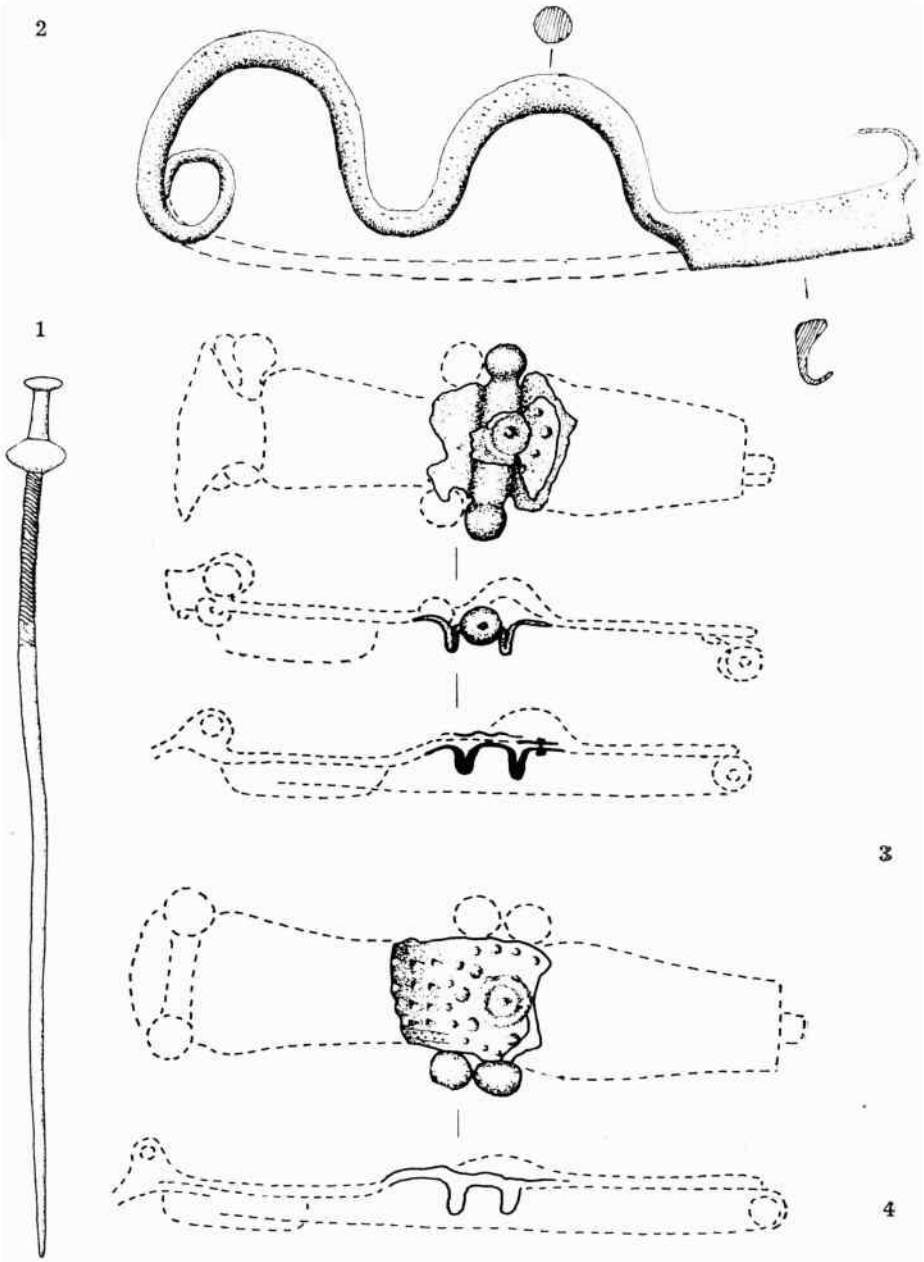

Sl. 19. Br. 1 brončana ukrasna igla, Arheološka zbirka Biograd, 2 brončana zmijolika spona (fibula) iz Biograda, 3, 4 srebrne pločaste fibule iz Murtera. Br. 1 omjer 1:2, br. 2—4 omjer 1:1.

PROBLEMS OF PREHISTORY IN THE REGIONS OF VRANA AND BIOGRAD

Summary

The regions of Vrana and Biograd are situated in the middle of the eastern coast of the Adriatic, and they possess the same cultural-geographic characteristics. The low shores and moderate mountain ranges in the hinterland, along with the fertile Vrana Field and Lake, have always enabled a dense settling, intensive agriculture, fishery and cattle-breeding.

Both these regions have not yet been explored, and they are but little known. Systematic explorations are still lacking, except small ones at Gradina on the island of Murter (Colentum), which are being conducted by D. Rendić-Miočević. At the beginning of the 20th century L. Jelić was exploring here. However, no results were published. Soundings were carried out at the site of Vrbica in Vransko Polje, where Jelić assumed the existence of lake-dwellings, and also in Buta Cave. Data on the prehistory of this region are based on accidental finds, prospectings and superficial finds. Only a few of them have so far been published. The known data come in the main from the Iron Age. From the eneolithic we know of a number of copper axes, and from the neolithic only individual flint objects. From the paleolithic and mesolitic as well as the Bronze Age there are no data whatsoever. At Vrana there have only been discovered fossil animal bones from the diluvium.

Flint objects with neolithic characteristics have been found at Pakoštane, Crvena Luka, before Buta Cave at Krmčina and near Pašman (Fig. 1, T. I), but they are superficial finds; rectangular scrapes as found in Northern Dalmatia on frequent occasions, and which were probably parts of scythes, knives, points, gimlets and the like. Assumptions on lake-dwellings at Vrbica or the dating of individual settlements of hill-forts into the younger neolithic cannot be proved. So far no cultural strata have been disclosed. In the adjacent region, however, we find an older neolithic with impresso-pottery, the Danilo and Hvar phases, which no doubt also in this place had been represented.

The eneolithic finds of copper axes were found in the vicinity of the old structure of Trojan at Stabanj, to the nort-east of Biograd (Fig. 2, T. II—IV). They are composed of 2 axes or ham-

mers and 2 axes with two blades. The closest analogies are to be found along the line Dalmatia-Bosnia-Voivodina-Hungary, so that we shall have to look for ther origin along this line. Over a wider region of Northern and the whole of Dalmatia there are two phases in the neolithic: an older one, with traditions of the Danilo and Hvar cultures, and a younger one, with influences of the culture of bell-shapped jugs and Ljubljana culture.

In the Iron Age the whole of North Dalmatia and the environs of Biograd were settled by the Illyrian tribe of the Liburnians. They lived in built settlements fortified by dry-walled dams in one-room dwellings. Remains of Liburnian settlements in this region are rather frequent (T. III—VII). They are situated on elevations and hills or tongueshaped protuberances along the shores up to 213 m. of height. At Biograd no remains of Liburnian settlement were found, but one may assume this on the basis of similar settlements such as Zadar (Illyrian Iader), and according to a fibula recovered from a tomb at Biograd (Fig. 19, No. 2). The settlements were approximately oval or circular in shape, sized 50 x 80 and up to 200 x 250 m. The walls were made of dry unprocessed limestone of about 3 m., or From 2 to 4 m. thick (T. III, VII). Sometimes the walls are made of roughly masoned blocks (parallelepipeds) like on the structure a Školj Veliki, and especially the structure of Trojan (e. g. sized 40 x 50 x 80 cm), similarly as a little further at Nadin (Nedinum), Bribir (Varvaria) etc., which is a Hellenistic influence. There is usually one wreath of walls, and on occasions there are two or three concentric wreaths (as at Vrčevo). Individual structures have a stone tumulus in the middle. Most structures have a cultural stratum, such as Kostelj (from Lat. castellum), up to 1 m. in thickness, with material from the whole of the Iron Age (T. V). No stratigraphic division has as yet been performed.

Not one of the settlements in this region have been continually inhabited or preserved its name, except maybe Vrana. Antique data make reference to the settlement of Blandona or Blanona (Ptol., It. Ant., Tab. Peut.), which lies at Biograd, or Vrana, Trojan or Kostelj, because there are no safe data. It would seem to be most probable that this is the Trojan structure (T. III, IV). In the neighbourhood of Blandona the settlement of Arauzona, Arausa etc. is mentioned (Rav., Ptol. and others), and is variously located: at Vrana, village of Rasline, Bribir, Trojan structure, which is not certain. There are authors who refer Sidrona to the location of Trojan, which, however, is more likely to have lain at the site of Medviđe according to the border inscription between »Sidrinos et Asseriates«. Here also in mentioned the settlement of Colentum (Plin., Ptol. and others) with location of mainly at Gra-

dina on the island of Murter. It would seem that the name Vrana had been transmitted from the antique, because in documents from the Middle Ages it is called Laurana (La Vrana), which corresponds to the antique Lauriana (Rav., Gu. and others). Appellations ending in *-ona* are quite frequent in the regions of the Illyrians, and they are considered to be pre-Illyrian elements.

As in other regions, the Liburnians would bury their dead also here laid on the side in contorted posture. The tombs were made of stone slabs, or the dead were laid into tombs lying in flat soils near the settlements, or in stone tumuli which lay along elevations farther away from the settlements. Burying the dead in extended posture is not certain. The tumuli possess a diameter of about 2—20 m., their height was about 0,30—2 m.

The most usual finds are pottery vessels of home production (Figs. 3—13; T. VIII, 1—4), and sometimes imported pottery from Greece and Apulia (Figs. 14—16; T. VIII, 5, 6). With the exception of a vessel from a tomb at Pakoštane (Fig. 3; T. VIII, 1), the other pottery objects were recovered in stone-built settlements. These finds possess the general properties of Liburnian pottery throughout the Iron Age. The workmanship is uniform. Clay was being mixed with calcite. The pottery vessels were made by hand, without the potter's wheel, and it used to be baked over an open fire. Some vessels display the influences of Apulian pithoi, which were being imported from the sixth cent. (Fig. 7; Fig. 11, No. 9). The vessels are usually without any ornaments, sometimes there are ribs to be seen, fingerprints, indentations, lugs, pricks and lines (Fig. 4, No. 2, Fig. 6, Nos. 1—3, Fig. 10, No. 1, Fig. 11, No. 7, T. VIII, 2, 3). Of imported pottery most frequent is that from Apulia, with geometrically shaped decorations, from the 8th to the 5th centuries, in the main smaller vessels as were found at Vrčevo, Čelinka and Kostel (Fig. 14, T. VIII, 5, 6). Rather frequent are fragments of Apulian pithoi (Figs. 15, 16) found in situ at Kostelj (T. V, 2). Hellenistic pottery, mainly of the gnathia type, was recovered at Trojan and at Gradina on the island of Murter.

By the typologic properties of individual finds it is possible to recognize individual developmental phases of Liburnian culture, which is divisible into six phases.

Phase No. I, which dates back to the 11th and 10th centuries B. C. or to Ha A2 and B1, is represented at Vrana (Fig. 17, No. 1, T. X, 1), Raštane (Fig. 17, No. 2, T. X, 2), Gorica, the islet of Mali Vinik (Fig. 17, Nos. 5, 6) and maybe Pakoštane (Fig. 17, T. X, 3). It contains arc-shaped fibulae with two thickenings on the arc, band-like bracelets, ribless bracelets, spiraliform tags (T. IX), swords with tongue-shaped handle, needles and vessels. Objects

such as these come from tombs, with the exception of the Kostelj structure. These are typical objects of Liburnian culture. The sword from Vrana, of the Sprockhoff II b type, is the only example in the north-western Balkans. It is linked with the first wave of Aegean migration, or with phase II of the culture of cemeteries with urns in North Croatia, the same as the mentioned club--formed needles and bracelets. The arc-shaped fibulae with two thickenings had developed in the region of the Liburnians from the peschiera-type of fibula, which had taken its origin in the catchment area of the Sava, Danube and Drava Rivers, and had spread as far as the Adriatic from the second phase of the culture of urns. This is specially displayed by the fibula from Raštane, which is a single find and is directly linked with the peschiera fibulae, and is similar to the fibulae at Tolfa, Ortucchio and Limone in Italy from the proto Villanova phase. Phase I of Liburnian culture is composed of two components: sporadic elements of the culture of cemeteries with urns and autochthonous elements formed by local development, notably arc-shaped fibulae which from here were spreading to the surrounding areas, to Italy and in the direction of the south-east. The end of the first phase and disturbances of the development of this culture were caused by a second wave of »Aegean migrations«.

From the second to the sixth phase the Liburnian culture was continually developing, although in this region it is little known.

To the second phase, which is dated into the 9th century or Ha B2, belong accidental sepulchral finds at Filipjakov recovered beside a skeleton in a stone tumulus: an arc-shaped fibula, rings and a small plate (Fig. 18, T. XI), while the rest of gifts were scattered. To this phase there probably belongs also a needle from the Biograd collection (Fig. 19, No. 1, T. XII, 1), similar to the one found in Gajina Cave near Drežnik and in the tombs at Krupače near Karlovac from the fourth phase of culture of cemeteries with urns. The sepulchral find at Filipjakov differes somewhat from the rest of Liburnian finds, even the fibula for which similarities are to be found at Terni II and in Tomb 630 at Bologna — St. Vitale, which forms part of the strong connections of the Liburnians with Central Italy.

From phase III or the 8th century there comes a fragment of arc-shaped fibula at Kostelj (Fig. 17, No. 4, T. XII, 6), which are more frequent in the tombs at Nin. Into the third or fourth phase are dated spiraliform fibulae from the island of Mali Vinik (Fig. 17, No. 7). With phases III—V, or from the 8th to the 5th centuries B. C., to judge by the tombs and the stratigraphy at Zaton or Nin, are dated the Apulian geometrical pottery. Into phase IV or the 6th century are dated the Apulian pithoi.

Into phase V or the fifth century we may date the serpent-shaped fibula allegedly found in a tomb near Biograd as far back as the 19th century, but in the absence of any other data (Fig. 19, No. 2). This is a combination of late serpent-shaped fibulae and the local variant of Early La Tène fibulae. An identical fibula was found in tomb No. 7 at Zaton near Nin, which is somewhat older, from the 6th century, which is the only example in this country. Such fibulae have been found in Central Italy, especially at Picenum, with which the Liburnians entertained strong connections. Prototypes of these fibulae are to be found in Apulia.

To the last, sixth phase of Liburnian culture, which is dated from the fourth to the 1st century B. C., there belong finds of over 80, mainly silver objects (fibulae, ear-rings, imitations of Metapont coins etc.) found at Gradina, Jagodnja Gornja (T. XIII), furthermore parts of plate-shaped fibulae from Murter (Fig. 19, No. 34), Hellenistic and gnathia pottery from Trojan and from Murter. This material is quite the same as in the rest of the Liburnian region, most especially at Nin, Podgrađe (Asseria) and Nadin. In a smaller part these objects show autochthonous traditions, and there predominate new and foreign elements that had originated under Hellenistic and Etruscan influences. Especially characteristic of this phase are the plastic fibulae which had developed in the Liburnian culture. New and thus far unknown elements in the Liburnian culture are also two imported glass Greek gems, at they are only known on the island of Brač. The finds at Jagodnja belong in their entirety to an older degree or to Phase VI A, or to the fourth or third century B. C.

Accordingly, although the regions of Vrana and Biograd have so far been but poorly investigated and one cannot follow up the continual development of culture, those regions must have possessed equal properties as over the whole region of North Dalmatia and Liburnia. Besides, here a number of new unknown elements have been found which widen our knowledge of the culture of this and of the wider regions of the Adriatic.